

Karol Karski

'Ius postliminii' jako podstawa uznania ciągłości przedwojennych i dzisiejszych państw bałtyckich

Zeszyty Prawnicze 14/1, 7-53

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KAROL KARSKI

Uniwersytet Warszawski

‘IUS POSTLIMINII’ JAKO PODSTAWA
UZNANIA CIĄGŁOŚCI PRZEDWOJENNYCH
I DZISIEJSZYCH PAŃSTW BAŁTYCKICH

I. *IUS POSTLIMINII* W PORZĄDKU PRAWNOMIĘDZYNARODOWYM

Instytucja *postliminium* pochodzi z prawa rzymskiego. Znajdowała ona zastosowanie dla określenia statusu obywatela rzymskiego, który popadł w obcą niewolę wojenną, a następnie wolność odzyskał. Zgodnie z *fictio legis Corneliae*, uznawano, iż z chwilą utraty wolności człowiek taki umierał. Następowala śmierć cywilna. Jego prawa osobiste wygasaly, prawa majątkowe przechodziły na spadkobierców, małżeństwo wygasalo. Był on jednak chroniony przed nieodwracalnymi konsekwencjami *capitis deminutio maxima*. Jeśli udawalo mu się powrócić z niewoli, to z chwilą przekroczenia granicy państwa rzymskiego, z mocy prawa, wszystkie jego uprawnienia i stosunki prawne odżywały. Wygasle pozostawaly jedynie te, które byly oparte na faktach niemożliwych do pogodzenia z niewolą, czyli małżeństwo i posiadanie¹.

Mogłoby się wydawać, iż instytucja ta nie będzie miała zastosowania w świecie, w którym niewolnictwo jest już zakazane. Okazuje się jednak, że konstrukcja ta może znaleźć zastosowanie w prawie

¹ W. OSUCHOWSKI, *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*², Warszawa 1966, s. 226 i 229; J. SONDEL, ‘*Ius postliminii*’ jako podstawa uznania ciągłości I i II oraz II i III Rzeczypospolitej, [w:] red. M. MARSZAŁ, M. SADOWSKI, *Na szlakach Niepodległej. Polska myśl polityczna i prawna w latach 1918-1939*. Wrocław 2009, s. 22.

międzynarodowym w odniesieniu do państw, czyli do pierwotnych, a zatem podstawowych podmiotów tego porządku prawnego. Możliwe jest ponowne powstanie państwa, które wcześniej upadło. Stykamy się niekiedy do czynienia z sytuacjami, gdy kończy się aneksja, czyli nielegalna inkorporacja, całości terytorium państwowego. Może wówczas dojść do przywrócenia statusu sprzed utraty niepodległości i kontynuacji przerwanej państwowości. Jest to zatem prawnomiędzynarodowe *ius postliminii*.

Rozwiązania romanistyczne i współczesne nie będą tożsame. Jak uczył W. Góralczyk, proste porównywanie prawa krajowego i prawa międzynarodowego będzie najczęściej zawodne. Prawo rzymskie jest jednak podstawą m.in. prawa kontynentu europejskiego, także prawa narodów, które powstawało jako porządek prawny regulujący stosunki między chrześcijańskimi władcami. Dopiero później inne państwa zostały doproszone do rodziny „państw cywilizowanych”². Należy przy tym pamiętać, na co zwracają uwagę m.in. J. Sondel³ i W. Wołodkiewicz⁴, że wpływ prawa rzymskiego na kształt współczesnej myśli prawniczej, w tym prawnomiędzynarodowej, jest ciągle wielki, a wiele jego konstrukcji znalazło w niej odzwierciedlenie.

We wczesnym średniowieczu do *postliminium* odwoływał się św. Izydor (VI/VII w.). Na gruncie naukowym pierwszy – na gruncie relacji między państwami – pisał o nim B. Ayala (1548-1584). Następnie czynił to A. Gentilis (1552-1608). Potwierdzał to także H. Grocjusz (1583-1645), który odnosił *ius postliminii* zarówno do jednostek, jak i do państw. Uważał, iż istotą *postliminium* jest odzyskanie wszystkich praw, które państwo lub jednostka posiadało przed popadnięciem w niewolę. J. W. Textor (1638-1701), z kolei, uważał je za element

² W. G. GREWE, *The Epochs of International Law*, Berlin-New York 2000, s. 497-502; W. GÓRALCZYK, S. SAWICKI, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*¹⁵, Warszawa 2013, s. 47; S.E. NAHLIK, *Wstęp do nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1967, s. 97-98.

³ J. SONDEL, *op. cit.*, s. 22.

⁴ W. WOŁODKIEWICZ, ‘*Lex retro non agit*’, [w:] *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, red. W. WOŁODKIEWICZ, J. KRZYNÓWEK, Warszawa 2001, s. 166-167.

prawa zwyczajowego⁵. E. de Vattel (1714-1767) pisał: „Kiedy jakiś naród, lud, jakieś państwo zostało zupełnie podbite, powstaje pytanie, czy rewolucja może upoważnić je do korzystania z prawa *postliminium*?”⁶. I zaraz dodawał: „Jeśli ... lud ... sam zrzuca jarzmo niewoli i wybija się na niepodległość, powraca do wszystkich swoich praw oraz do dawnego statusu, a obce narody nie mają prawa sądzić, czy się zbuntował przeciwko prawowitej władzy, czy też zerwał swe okowy. Tak królestwo Portugalii, jakoby na mocy dziedzicznego prawa, ale w istocie siłą, czyli przemocą wojskową, odzyskało swą niepodległość i powróciło do swych dawnych praw, wypędziwszy Hiszpanów i osadziwszy na tronie księcia Braganzy”⁷.

Jest to zagadnienie analizowane także współcześnie, czyli w XX i XXI w. Problemowi temu poświęcali swoją uwagę także Polacy. O *postliminium* pisał m.in. L. Ehrlich. Jego zdaniem, instytucja ta oznacza w prawie międzynarodowym: „Za wzorem prawa rzymskiego [...] powrót w pewnych granicach, 1) stosunków prawnych między podmiotami prawa narodów, odnośnie do jakiegoś terytorium, względnie 2) stosunków prawa wewnętrznego panującego na tym terytorium, jeżeli terytorium to pozostawało przez jakiś czas, wskutek przemocy, pod władzą państwa wykonującego tą przemoc, ale następnie władzę nad nim znowu wykonuje państwo, którego suwerenności przed nastaniem tej przemocy terytorium to podlegało”⁸. Problemowi temu, tak generalnie⁹, jak i na gruncie rozważań o odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r.¹⁰, poświęcił wiele prac także S. Hubert. Problem ten analizował w 2008 r. – także w polskim kontekście – J. Kolasa,

⁵ Ich poglądy w tym zakresie szerzej omawia m.in. J. SONDEL, *op. cit.*, s. 23-24.

⁶ E. DE VATTEL, *Prawo narodów czyli zasady prawa naturalnego zastosowane do postępowania i spraw narodów i monarchów*, II, Warszawa 1958, s. 223.

⁷ Tamże, s. 225.

⁸ L. EHRLICH, *Prawo narodów*³, Kraków 1947, s. 132.

⁹ S. HUBERT, *Przywrócenie władzy państwowej (ius postliminii). Rozwój doktryny w teorii i praktyce prawa narodów do początków wieku XIX*, Lwów 1936.

¹⁰ S. HUBERT, *Odbudowa państwa polskiego jako problemat prawa narodów*, Lwów 1934; TENŻE, *Rozbiory i odrodzenie Rzeczypospolitej. Zagadnienie prawa międzynarodowego*, Lwów 1937.

który wskazuje, iż „*ius postliminii* oznacza w praktyce prawa międzynarodowego prawo do powrotu, w pewnych granicach, do stosunków prawnych między podmiotami prawa międzynarodowego w odniesieniu do jakiegoś zagarniętego nielegalnie terytorium państwowego. Znajduje ono w praktyce zastosowanie najczęściej w razie zajęcia terytorium państwa lub jego części przez siły zbrojne innego państwa, które to siły następnie z niego ustąpią”¹¹. Wśród nowszych prac należy odnotować także opracowanie J. Sondla, który analizuje *ius postliminii*, jako podstawę uznania ciągłości I i II oraz II i III Rzeczypospolitej¹².

Przykładowo, konstrukcja *postliminium* znalazła swoje zastosowanie, gdy w 1991 r. niepodległość odzyskały państwa bałtyckie. Co ciekawe, tego pojęcia w tym kontekście zasadniczo nie używano. Okazało się, że *ius postliminii* przeniknęło do prawa międzynarodowego już na stałe i żyje w nim własnym życiem. Prawie nikt nie pamięta już skąd te konstrukcje pochodzą, choć nadal one funkcjonują. To jest właśnie siła prawa rzymskiego¹³.

2. UTRATA NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ PAŃSTWA BAŁTYCKIE W 1940 R.

Litwa, Łotwa i Estonia uzyskały państwowość po zakończeniu I wojny światowej. Wywalczona przez nie niepodległość została potwierdzona także przez władze Rosji Radzieckiej. W traktatach pokojowych: z Estonią z 2 lutego 1920 r., z Litwą z 12.07.1920 r. i z Łotwą z 1.08.1920 r. Rosja Radziecka zrzekła się wszelkich praw do terytoriów tych państw oraz uznała ich suwerenność i niepodległość. Państwa bałtyckie do końca 1922 r. uzyskały powszechne mię-

¹¹ J. KOLASA, *Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. w świetle prawa międzynarodowego*, «Przegląd Sejmowy» 5/2008, s. 29.

¹² J. SONDEL, *op. cit.*, s. 21-30.

¹³ Nie znaczy to oczywiście, że koncepcji tej nie przywoływano w kontekście odzyskania niepodległości przez państwa bałtyckie. Przykładowo, D.A. Löber stwierdził, że może być ona przydatna dla wyjaśnienia ich statusu po 1991 r. D.A. LÖER, *Legal Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for the Baltic States on the Obligation 'to Overcome the Problems Inherited from the Past'*, «Baltic Yearbook of International Law» 1/2001, s. 127.

dzynarodowe uznanie, czego jednym z wyrazów było przyjęcie ich do Ligi Narodów. Łotwa i Estonia stały się członkami tej organizacji 22.09.1921 r., a Litwa – 12.05.1922 r. Przystąpiły następnie do większości powszechnych konwencji międzynarodowych¹⁴.

W trakcie przygotowań do II wojny światowej III Rzesza i ZSRR zawarły 23.08.1939 r. pakt o nieagresji, nazywany także paktem Ribbentrop-Mołotow. W podpisanym tego samego dnia, załączonym do niego, tajnym dodatkowym protokole strony postanowiły, że „w razie przeobrażeń terytorialnych w okręgach należących do państw bałtyckich” Litwa znajdzie się w niemieckiej sferze wpływów, a Łotwa i Estonia w radzieckiej¹⁵. Kolejny tajny protokół z 28.09.1939 r. „przesuwał” Litwę do sfery radzieckiej. Dokument ten w czasie przyszłym mówił o podjęciu przez rząd ZSRR specjalnych posunięć dla ochrony swych interesów na terytorium litewskim¹⁶.

W chwili wybuchu II wojny światowej państwa bałtyckie ogłosiły neutralność. Wtedy też pozostawały nadal w mocy układy o nieagresji zawarte przez nie z ZSRR i Niemcami. Po rozpoczęciu wojny, w wykonaniu swoich porozumień z III Rzeszą, ZSRR zaproponował państwom bałtyckim zawarcie porozumień o pomocy wzajemnej poważnie ograniczających ich suwerenność. Po rozbiciu Polski¹⁷,

¹⁴ G. VON RAUCH, *The Baltic States. The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania 1917-1940*, London 1974, s. 49-75 i 171-180; J. SOZAŃSKI, *International Legal Status of Lithuania, Latvia and Estonia in the Years 1918-1994*, Riga 1995, s. 44-92. O stosunkach traktatowych utrzymywanych przez państwa bałtyckie w okresie międzywojennym por. także J. SOZAŃSKI, *Suwerenność Litwy, Łotwy i Estonii, «Polityka Wschodnia»* 1/1993, s. 84-93.

¹⁵ *Białe plamy. ZSRR-Niemcy 1939-1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, cz. I, Vilnius 1990, dok. 33, s. 59.

¹⁶ Tamże, dok. 56, s. 106. O problematyce związanej z zawarciem Paktu Ribbentrop-Mołotow por. R. YAKMTCCHOUK, *Les républiques baltes et la crise du fédéralisme soviétique*, «*Studia Diplomatica*» 43.4-5-6/1990, s. 43-46 ; J.S. NYE JR., *Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii*, Warszawa 2009, s. 98.

¹⁷ Na temat działań zbrojnych ZSRR wobec Polski w 1939 r. por. K. KARSKI, *Agresja ZSRR na Polskę w 1939 roku. Aspekty prawnomiędzynarodowe*, «*Międzynarodowe Prawo Humanitarne*» 1/2010, s. 205-225.

w sytuacji zagrożenia ze strony wojsk radzieckich dokonujących m.in. przelotów nad terytoriami państw bałtyckich i przy aktywnym poparciu Niemiec, doszło do podpisania tych umów¹⁸. W tym świetle niezgodne ze stanem faktycznym jest – wyrażone w 1992 r. – stwierdzenie rosyjskiego dyplomaty i prawnika W. Trofimowa, iż: „Bałtowie jeszcze w 1939 roku bez jakiegokolwiek związku z tajnym protokołem sami zgodzili się na obecność radzieckich wojsk na swoim terytorium, zagrożeni niemiecką agresją, co potwierdzają materiały archiwalne”¹⁹. Pakt o pomocy wzajemnej między ZSRR i Republiką Estońską z 28.09.1939 r.²⁰, pakt o pomocy wzajemnej między ZSRR i Republiką Łotewską z 5.10.1939 r.²¹ oraz umowa o przekazaniu Republice Litewskiej miasta Wilna i obwodu wileńskiego oraz o pomocy wzajemnej między ZSRR i Litwą z 10.10.1939 r.²² przyznawały ZSRR prawo do posiadania na terytoriach tych państw określonych w tych umowach i w załączonych do nich poufnych protokołach baz i kontyngentów sił zbrojnych²³.

Pod pretekstem dokonywania zamachów na żołnierzy radzieckich oraz prowadzenia przez rządy państw bałtyckich polityki nieprzyjaznej wobec ZSRR w czerwcu 1940 r. postawiono im ultimata. Ultimatum wobec Litwy zostało wręczone przez ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa ministrowi spraw zagranicznych

¹⁸ Por. np. *claris* nr 435 MSZ Niemiec do przebywającego wówczas w Moskwie ministra spraw zagranicznych Niemiec J. von Ribbentropa z 27.09.1939 r. *Białe plamy...*, cz. II, dok. 1 s. 121 lub *claris* nr 463 ambasadora Niemiec w ZSRR F. von Schulenburga do MSZ Niemiec z 3.10.1939 r. Tamże, dok. 4, s. 123-124.

¹⁹ W. N. TROFIMOW, *Rossija-Pribaltika: Kak žit' dal'szie?*, [w:] *Diplomaticzieskij* «Wiestnik, Izdanije Ministerstwa Inostrannyh Dieł Rossijskoj Fiedieracii (Rossii)» 13-14/1992, s. 79.

²⁰ «Mieżdunarodnaja Žizn» 2/1990, dok. 6, s. 147-148.

²¹ Tamże, dok. 7, s. 149-150.

²² Tamże, dok. 8, s. 150-152.

²³ Po 25 tys. żołnierzy wojsk lądowych i lotnictwa w Estonii i na Łotwie oraz 20 tys. żołnierzy wojsk lądowych i lotnictwa na Litwie oraz prawo posiadania baz marynarki wojennej w Estonii. Była to liczba większa od liczebności sił zbrojnych Łotwy (20 tys.) i Estonii (16 tys.). Por. R. YAKEMTCHOUK, *Les républiques baltes et la crise du fédéralisme soviétique*, «Studia Diplomatica» 43/4-5-6/1990, s. 47-50.

Litwy J. Urbszysowi 14.06.1940 r. Godziło ono w suwerenność Litwy i było oczywistym, że jego rezultatem ma być okupacja tego państwa. W trakcie wręczania ultimatum W. Mołotow dodał, że ZSRR wyegzekwuje postawione w nim warunki także przy braku zgody władz litewskich, której oczekuje do godziny 10.00 dnia następnego²⁴.

W. Mołotow wyjaśnił także, że strona radziecka zamierza wprowadzić na Litwę 9-12 dywizji. W tej sytuacji 15.06.1940 r., nie mogąc oczekiwać także żadnej pomocy z zewnątrz (tego dnia Niemcy zdobyli Paryż), minister spraw zagranicznych Litwy powiadomił ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR o wyrażeniu przez rząd litewski zgody na warunki przedstawione w ultimatum²⁵. Analogiczne ultimata postawiono rządowi Łotwy i Estonii 16.06.1940 r., dając im sześć do ośmiu godzin na odpowiedź. Tego dnia siły zbrojne ZSRR zajmowały już Litwę. W ultimatach tych zażądano dymisji dotychczasowych rządów tych państw i powołania w ich miejsce nowych rządów przyjaznych w stosunku do ZSRR oraz zgody na wprowadzenie na terytoria Łotwy i Estonii sił zbrojnych ZSRR w liczbie, którą władze ZSRR uznają za stosowną. Odpowiedzi oczekiwano jeszcze tego samego dnia. Działaniom tym towarzyszyły incydenty zbrojne prowokowane przez ZSRR na granicy z tymi państwami²⁶.

²⁴ Zapis rozmowy ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa z ministrem spraw zagranicznych Republiki Litewskiej J. Urbszysem przeprowadzonej 14.06.1940 r. wraz z tekstem wręczonego wówczas ultimatum opublikowano w «Mieżdunarodnaja Żizn» 3/1990, dok. 19, s. 123-125.

²⁵ Zapis rozmowy ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa z ministrem spraw zagranicznych Republiki Litewskiej J. Urbszysem przeprowadzonej 15.06.1940 r. opublikowano [w:] Tamże, dok. 20, s. 125-126. Por. też J. OCHMAŃSKI, *Historia Litwy*³, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1990, s. 326-327.

²⁶ Zapis rozmowy ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa z posłem Republiki Łotewskiej w ZSRR F. Kociniuszem przeprowadzonej 16.06.1940 r. wraz z tekstem wręczonego wówczas ultimatum opublikowano [w:] Tamże, dok. 21, s. 126-128. Zapis rozmowy ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa z posłem Republiki Estońskiej w ZSRR A. Rei przeprowadzonej 16.06.1940 r. wraz z tekstem wręczonego wówczas ultimatum opublikowano [w:] Tamże, dok. 22, s. 128-130. Por. J. HİDEN, P. SALMON, *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century*, London-New York 1991, s. 114.

W wyznaczonym terminie rządy Łotwy i Estonii przyjęły warunki radzieckie²⁷. Zajmowanie przez siły zbrojne ZSRR ich terytoriów rozpoczęło się 17.06.1940 r. Na drugi dzień całość terytoriów państw bałtyckich znajdowała się już całkowicie pod okupacją ZSRR²⁸.

Pod naciskiem przedstawicieli władz radzieckich doszło do sformowania nowych rządów państw bałtyckich. Starano się przy tym zachować pozory zgodności tego działania z konstytucyjnymi procedurami tych państw, określającymi tryb odwoływania i powoływania rządu. Jedynie na Litwie działanie takie nie mogło być spełnione nawet ze względów formalnych. Prezydent Litwy, A. Smetona, konstytucyjnie upoważniony do dokonywania takich czynności, 15.06.1940 r. opuścił kraj i przez Niemcy udał się do USA²⁹. Na Łotwie – mimo braku takiej zgody – powołanie nowego rządu przypisano głowie państwa. Jedynie w Estonii prezydent K. Päts, działając pod presją, rozpiisał wybory do nowego parlamentu³⁰.

Następnie władze ZSRR przeprowadziły wybory do parlamentów okupowanych państw. Panegiryczna literatura radziecka przedstawiała je jako przeprowadzone „w warunkach pełnej swobody”³¹. Faktycznie odbyły się one w sytuacji ogłoszenia wszystkich niegłosujących

²⁷ Zapis rozmów ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowa z posłem Republiki Łotewskiej w ZSRR F. Kociniuszem przeprowadzonych 16.06.1940 r. o godz. 19.45 i 22.40 opublikowano [w:] TAMŻE, dok. 23 i 24, s. 130-132 oraz z posłem Republiki Estońskiej w ZSRR A. Rei 16.06.1940 r. o godz. 23.00 [w:] TAMŻE, dok. 25, s. 132.

²⁸ Por. R. YAKEMTCHOUK, *op. cit.*, s. 59-65; J. HIDEN, P. SALMON, *The Baltic Nations and Europe. Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century*, London-New York 1991, s. 18-19.

²⁹ J. OCHMAŃSKI, *Historia Litwy*³, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1990, s. 327. Pozycja prezydenta Litwy wzorowana była na rozwiązaniach polskiej konstytucji kwietniowej. Zgodnie z Konstytucją Republiki Litewskiej z 12.05.1938 r., prezydent Litwy, nazwany formalnie „wodzem narodu”, mógł rozwiązywać bez podania przyczyn parlament, mianować i odwoływać gabinet, tak w całości, jak i w części, zawierać i ratyfikować umowy międzynarodowe oraz wydawać ustawy.

³⁰ G. VON RAUCH, *op. cit.*, s. 222-224; J. HIDEN, P. SALMON, *op. cit.*, s. 20-22; M. Mróz, *Parlament Republiki Estońskiej*, Warszawa 1993, s. 7-8.

³¹ O. A. SIEPRIE, *Estonskaia SSR*, Moskwa 1948, s. 19.

wrogami narodu. W wyborach przeprowadzonych 14 i 15.07.1940 r. wzięło udział 81,6% elektoratu Estonii, a w przypadku Łotwy – 94,7% i Litwy – 95,5%. Podano, że komunistyczni kandydaci otrzymali w Estonii 92,9%, na Łotwie 97,6% i na Litwie 99,2% oddanych głosów. Wybory te przeprowadzono w atmosferze zastraszenia. Na kilka dni przed wyborami władze ZSRR przeprowadziły akcję aresztowań w środowiskach intelektualistów oraz wśród działaczy politycznych i społecznych. W tej fazie represje dotknęły ponad 6 tysięcy osób. Większość z nich wywieziono w głąb ZSRR. Antykonstytucyjnymi dekretemi nowych rządów zmieniono prawo wyborcze. Na jedynych dopuszczonych do wyborów listach wyborczych umieszczono wyłącznie kandydatów reprezentujących bloki prokomunistyczne. Miały miejsce przypadki fałszerstw. Naruszano reguły konstytucyjne dotyczące zasad i procedur przeprowadzania wyborów³².

Na swoim pierwszym posiedzeniu, które odbyło się 21.07.1940 r., wyłoniona w ten sposób Izba Deputowanych Zgromadzenia Państwowego Estonii (*Riigivolikogu*), proklamowała to państwo socjalistyczną republiką radziecką, a następnego dnia wystąpiła z prośbą o przyjęcie Estońskiej SRR w skład ZSRR, jako jego nowej republiki związkowej. W trakcie obrad Izby Deputowanych na sali znajdowali się żołnierze radzieccy. O zdanie w tym przedmiocie nie zapytano izby wyższej parlamentu – Rady Państwa (*Riiginoukogu*). Członkowie Rady Państwa nie byli wyłaniani w wyborach powszechnych i jedyne, co okupanci mogli zrobić, by na sali nie znalazły się niepożądane z ich punktu widzenia osoby, było niezwoływanie jej posiedzenia³³.

Analogiczne decyzje, jak izba niższa parlamentu estońskiego, podjęły już w pierwszym dniu obrad, to jest 21.07 1940 r., jednoizbowe

³² A.E. SEEN, *The Drama of Baltic People*, Stockholm 1970, s. 25 i n.; S. WILCZYŃSKI, *Polityczne i prawne aspekty stosunków narodowościowych w ZSRR*, Warszawa 1991, s. 26-21.

³³ Zgodnie z Konstytucją Republiki Estońskiej z 1937 r. członkowie Rady Państwa byli w określonych proporcjach, mianowani przez prezydenta, wybierani przez organizacje korporacyjne, samorządy lokalne i inne instytucje publiczne, lub też wchodzili w jej skład *ex officio*. Na temat systemu konstytucyjnego Republiki Estońskiej przed II wojną światową por. M. MRÓZ, *op. cit.*, s. 5-7.

sejmy Łotwy i Litwy. Rada Najwyższa ZSRR uczyniła zadość zawartym w nich prośbom i na swoich posiedzeniach 3,4,5 i 6.09.1940 r. rozpatrzyła i uchwaliła ustawy o przyjęciu Łotwy, Litwy i Estonii w skład ZSRR jako nowych republik związkowych³⁴.

Mimo że aktom aneksji państw bałtyckich starano się nadać pozory legalności, nie wywarły one zamierzonych przez ZSRR skutków prawnych w sferze prawa międzynarodowego. Działalność ZSRR wobec państw bałtyckich oparta była na groźbie użycia siły zbrojnej, czyli na agresji.

Ówczesne prawo międzynarodowe wykluczało już użycie siły jako instrumentu prowadzenia polityki międzynarodowej. W rezultacie tych agresji i będących ich konsekwencją nielegalnych okupacji, w wyniku procedur, które tylko z przyzwyczajenia nazywamy wyborami, wyłoniono ciała, które zastąpiły dotychczasowe parlamenty. Łamiąc konstytucje tych państw, podjęły one uchwały o zmianie ich ustroju i przystąpieniu do ZSRR. Zgodnie z konstytucyjnymi procedurami określonymi w ustawach zasadniczych państw bałtyckich decyzje takie mogły być podjęte tylko w drodze referendum. Uchwały te na forum Rady Najwyższej ZSRR prezentowały osoby określające się jako głowy i szefowie rządów tych państw. W ten sam sposób określał je ZSRR. Jednak nawet w przypadku zachowania wewnętrznych, konstytucyjnych procedur zmiany rządu lub przejęcia kompetencji głowy państwa, osoby te nie mogły w sposób prawnie skuteczny składać oświadczeń w imieniu państw bałtyckich, ponieważ swoją pozycję wywodziły one z bezprawnego działania państwa, któremu teraz zamierzały oddawać „swoje” państwa. Rządy te nie mogły być także uznane na podstawie zasady efektywności, gdyż były one jedynie wykonawcami woli państwa okupującego terytoria państw bałtyckich. To ZSRR, a nie te kreowane przezeń tzw. „rządy ludowe” sprawował faktyczną władzę na tych terytoriach.

ZSRR, podejmując decyzje o włączeniu państw bałtyckich w swój skład, naruszył jedną z podstawowych zasad prawa stanowiącą, że nikt

³⁴ Por. F. PICK, *The Baltic Nations*, London 1945, s. 81 i n.; R. YAKEMTCHOUK, *op. cit.*, s. 65-70. Por. także *Latvian-Soviet Relations. Documents*, Washington 1944, s. 55 i n.

nie może czerpać prawnych korzyści ze skutków swojego bezprawnego działania. W przypadku niekonstytucyjnej zmiany rządu w sferze prawa międzynarodowego powstaje problem uznania takiego rządu. Radzieckie rządy Litwy, Łotwy i Estonii „okresu przejściowego” o uznanie takie jednak zarówno nie zabiegały, jak i ze strony żadnego państwa go nie otrzymały.

Zmiana statusu terytoriów Litwy, Łotwy i Estonii stanowiła także naruszenie postanowień regulaminu, będącego załącznikiem do IV konwencji haskiej o prawach i zwyczajach wojny lądowej z 18.10.1907 r., zabraniającego okupantowi m.in. aneksji części lub całości terytorium państwa okupowanego³⁵. W 1940 r. Litwa przyjęła ultimatum bez walki. Nie legalizuje to jednak działań agresora³⁶. Należy przy tym odnotować, że w 1944 r., gdy terytorium Litwy przechodziło z powrotem

³⁵ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 111. Tekst konwencji [w:] Dz.U. z 1927 r. Nr 21, poz. 161; *Les conventions et déclarations de La Haye de 1899 et 1907*³, red. J. B. SCOTT, New York 1918, s. 41 i n.

³⁶ Agresję ZSRR na państwa bałtyckie można pod tym względem porównać z agresją Niemiec na Austrię i Czechosłowację. Działania III Rzeszy wobec tych państw rozpatrywał Trybunał Norymberski. Już w akcie oskarżenia Francja, Wielka Brytania USA oraz sam ZSRR określiły je jako agresję. Za podstawę takiej kwalifikacji przyjęto uprzednie planowanie inwazji oraz zastosowanie groźby użycia siły zbrojnej. Zdaniem tych państw nie zmieniała jej nawet wyrażona uprzednio lub po fakcie zgoda państwa pokrzywdzonego oraz brak oporu z jego strony. Trybunał, przychylając się do tego stanowiska, stwierdził, że metody te były metodami agresora, a decydującym czynnikiem ich realizacji były siły zbrojne, gotowe w razie najmniejszego oporu przystąpić do akcji. Czyny takie uznano za przestępcze w świetle prawa międzynarodowego. Władze ZSRR zastosowały wobec państw bałtyckich groźbę agresji oraz w razie ich oporu były gotowe złamać go siłą. Dlatego też należy przyłożyć tę samą miarę do sposobu uzyskiwania tych nabytków terytorialnych przez III Rzeszę i ZSRR. M. BOTHE, CH. SCHMIDT, *Sur quelques questions de succession posées par la dissolution de l'URSS et celle de la Yougoslavie*, «Revue générale de droit international public» 96/1992, s. 822-823. Wątpliwości odnośnie do kwalifikacji działań Niemiec wobec Austrii i Czechosłowacji jako agresji – mimo braku zbrojnego oporu – nie miała też doktryna radziecka. *Niurnbiergskij prociess. Sbornik materialow*, I-II, red. K.P. GORSZIENIN, G. N. SAFONOW, S. A. GOLUNSKIJ, I. T. NIKITCZIENKO, Moskwa 1951-52, s. 299-329. O analogicznych oświadczeniach rządu ZSRR w tym przedmiocie por. W. T. KOWALSKI, A. SKRZYPEK, *Stosunki polsko-radzieckie 1917-1945*, Warszawa 1980, s. 157, 162 i 171.

z rąk niemieckich do radzieckich, powstał tam miejscowy ruch oporu przeciwko siłom zbrojnym i okupacji ZSRR. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego ZSRR dokonał agresji na państwa bałtyckie, a następnie ich terytoria zostały bezprawnie przez to państwo anektowane³⁷. Działania te stanowiły delikt międzynarodowy i skutkowały powstaniem odpowiedzialności międzynarodowej³⁸.

Także działania podjęte przez Niemcy wobec państw bałtyckich po ich agresji na ZSRR w 1941 r. zostały ocenione jako agresja i okupa-

³⁷ Por. wypowiedź R. SZAFARZ za K. Karskim, *Prawnomiędzynarodowe następstwa uzyskania niepodległości przez republiki związkowe b. ZSRR. Sprawozdanie z posiedzenia Polskiej Grupy Stowarzyszenia Prawa Międzynarodowego, ILA, UW, 18 II 1992 r.*, «PiP» 47.5/1992, s. 114. Por. także L. ANTONOWICZ, *Tożsamość państwa polskiego w prawie międzynarodowym*, «PiP» 48.10/1993, s. 5; TENŻE, *Rozpad ZSRR ze stanowiska prawa międzynarodowego*, «PiP» 47.9/1992, s. 26-27; W. CZAPLIŃSKI, *International Legal Aspects of Polish-Lithuanian Relations*, «Polish Yearbook of International Law» 19/1991-1992, s. 38; R. KWIECIEŃ, *Tożsamość Litwy, Łotwy i Estonii w świetle prawa międzynarodowego*, Warszawa 1997, s. 22; W.J. HOUGH III, *The annexation of the Baltic States and its effect on the development of law prohibiting forcible seizure of territory*, «New York Law School Journal of International and Comparative Law» 6/1985, s. 440; G. MARSTON, *United Kingdom materials on International Law 1989*, «British Yearbook of International Law» 1989 (1990), s. 592; J. SALMON, *Pays baltes*, «Revue belge de droit international» 24.1/1990, s. 261-267; M. VINCINEAU, R. ERGEC, *La pratique du pouvoir exécutif et le contrôle des chambres législatives en matière de droit international (1986-1988)*, «Revue belge de droit international» 22.2/1989, s. 26-627; R. YAKEMTCHOUK, *op. cit.*, s. 105-116.

³⁸ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 110; V. VADAPALAS, *La mise en oeuvre de la responsabilité internationale de l'Etat*, rozprawa habilitacyjna w maszynopisie (Biblioteka WPiA UW), Varsovie-Vilnius 1994, s. 98; V. VADAPALAS, V. ZALYS, *Secret Protocols to the Soviet-German Treaties and the Problem of Prescription in International Law*, «Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences» 39/1990, s. 126-134. Większość przedstawicieli doktryny prawa międzynarodowego i politologii kwalifikuje działania ZSRR wobec państw bałtyckich jako agresję, okupację i aneksję. Por. np. A. KALMC, *Total Terror: An Exposé of Genocide in the Baltic*, New York 1948; B. J. KASLAS, *The USSR-German Aggression Against Lithuania. Document samplin*, New York 1973. W sprawie kwalifikacji działań ZSRR jako aneksji i okupacji por. także: Th. SCHWEISFURTH, *Vom Einheitsstaat (UdSSR) zum Staatenbund (GUS). Juristische Stationen eines Staatsherfalls und einer Staatenbundsentstehung*, «Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. Heidelberg Journal of International Law» 52.3-4/1992, s. 549, 552 i 627.

cja. W historii państw bałtyckich był to jednak – w porównaniu z okupacją przez ZSRR – stan stosunkowo krótkotrwały, a status poprzedni powrócił wraz z ponownym zajęciem ich terytoriów przez siły zbrojne ZSRR³⁹.

W tym miejscu wypada przypomnieć – wypowiedziane już w XIV w. w kontekście *postliminium* – słowa A. Gentilisa, który uważał, iż „okupant znajduje się w takiej samej sytuacji jak podróżny, który tylko chwilowo przebywa na danym terytorium”⁴⁰. Pogląd ten podtrzymuje także dzisiejsza doktryna. J. Sondel – odnosząc się do działalności okupantów – podkreśla, iż: „nikt nie ma wątpliwości, że po ich usunięciu automatycznie odżywają stosunki prawne, w tym również suwerenność podmiotu, który ją sprawował przed okupacją”⁴¹. W tym kontekście trzeba dodać, co także czyni J. Sondel, iż odrodzenie się suwerenności jest faktem związanym z działaniami danego narodu⁴².

Szereg państw nie uznało aneksji państw bałtyckich przez ZSRR. Oparły się one na tzw. doktrynie Stimsona. Została ona po raz pierwszy wyrażona 7.01.1932 r. przez sekretarza stanu USA H. Stimsona. Oświadczył on wtedy, że USA nie zamierzają uznawać żadnej sytuacji, traktatu ani porozumienia sprzecznych z postanowieniami traktatu

³⁹ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 101-103.

⁴⁰ Cyt. za S. HUBERTEM, *Przywrócenie...*, s. 14.

⁴¹ J. SONDEL, *op. cit.*, s. 29.

⁴² Tamże, s. 30. Musi zatem istnieć także po jego stronie wola ponownego jej wykreowania działaniem własnym. Możliwe jest też stworzenie warunków do jej powstania działaniem innych podmiotów. Następnie zaś, konieczne jest jej dalsze wykonywanie we własnym imieniu przez odzyskujące niepodległość państwo. Na temat suwerenności por. np. E. CAŁA, D. WACINKIEWICZ, *Przyczynek do rozważań na temat europejskich relacji prawnych w kontekście współczesnego rozumienia suwerenności*, [w:] *Koncepcje suwerenności. Zbiór studiów*, red. I. GAWŁOWICZ, I. WIERZCHOWIECKA, Szczecin 2005, s. 323-343; J. KRANZ, *Suwerenność w dobie przemian*, [w:] *Suwerenność i ponadnarodowość a integracja europejska*, red. J. Kranz, Warszawa 2006, s. 15-54; R. KWIECIEŃ, *Suwerenność państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004; P. ŁASKI, *Suwerenność i współzależność we współczesnym prawie międzynarodowym*, [w:], *op. cit.*, red. I. GAWŁOWICZ, I. WIERZCHOWIECKA, s. 43-54.

przeciwwojennego z 27.08.1928 r. (paktu Brianda-Kellogga). Doktryna ta została potwierdzona w dniu 11.03.1932 r. przez Ligę Narodów.

Konsekwencją jej zastosowania jest nieuznawanie zmian terytorialnych dokonanych w wyniku agresji, w tym także nieuznawanie przez organy państw – w tym też sądy – państw ją stosujących, statusu osób, stosunków własnościowych, czy aktów prawnych narzuconych przez agresora⁴³. Konsekwentnie uznania aneksji państw bałtyckich przez ZSRR odmawiały USA. Inne państwa, takie jak Wielka Brytania czy Kanada po pewnym okresie nieuznawania tych zmian terytorialnych zaakceptowały je *de facto*. Pomogło to im później oświadczać, że nigdy nie uznały tych aneksji *de iure* i wycofanie swojego wcześniejszego uznania *de facto*. Niektóre natomiast państwa, takie jak Niemcy czy Szwecja, uznały inkorporację (aneksję) państw bałtyckich przez ZSRR natychmiast po jej dokonaniu⁴⁴. Jeszcze inne natomiast uczyniły to po upływie wielu lat, nie chcąc uchybiać zasadzie efektywności⁴⁵.

⁴³ Na temat doktryny Stimsona por. B.M. JANKOVIĆ, *Public International Law*, Dobbs Ferry-New York 1984, s. 82-83. O skutkach nieuznawania przez niektóre państwa inkorporacji państw bałtyckich przez ZSRR por. np. L. OPPENHEIM, *International Law: A Treatise*, I: *Peace*, London 1963, s. 145-146; F. PRZETACZNIK, *The Unlawfulness of War Under Contemporary International Law*, s. 215-216, «Revue de droit international, de sciences diplomatiques et politiques. The International Law Review» 3/1989, s. 183-238; M.B. WEST, S. D. MURPHY, *The Impact on U.S. Litigation of Non-Recognition of Foreign Governments*, «Stanford Journal of International Law» 26.2/1990, s. 453-454.

⁴⁴ L. Antonowicz przeciwstawia się używaniu terminu inkorporacja w odniesieniu do aneksji terytoriów państw bałtyckich przez ZSRR. Wskazuje bowiem, iż: „Pojęciem inkorporacji określa się często (np. J. Makowski) dobrowolny i oparty na umowie międzynarodowej sposób przyłączenia się państwa do innego państwa, czyli zgodny z prawem międzynarodowym sposób upadku państwa i zakończenia jego podmiotowości”. Pogląd ten został wyrażony w recenzji opracowania J. Sozańskiego (L. ANTONOWICZ, *Jarosław Sozański: International Legal Status of Lithuania, Latvia and Estonia in the Years 1918-1994, Riga 1995*, wyd. Poligrafists, s. 215, «PiP» 51.8-9/1996, s. 146-148). Wartość tej recenzji wykracza poza wagę innych tego typu publikacji. Jej Autor, odnosząc się oczywiście do omawianej pozycji, przedstawił w niej bowiem także bardzo szeroko – jak na tego typu publikację – swoje poglądy w omawianych sprawach.

⁴⁵ E. DUNSDORFS, *The Baltic Dilema. The Case of de iure recognition by Australia of the Baltic States incorporation into the Soviet Union*, New York 1975. Por. także

W kilku państwach nie zaprzestały działalności przedstawicielstwa dyplomatyczne państw bałtyckich. Były to m.in. misja litewska w Watykanie i łotewska w Waszyngtonie. Korzystały one nieoficjalnie z szeregu przywilejów. W sytuacji zaprzestania funkcjonowania konstytucyjnych organów tych państw, uznawanie takiego ich statusu jest jednak uważane za rodzaj fikcji prawnej⁴⁶.

Działania ZSRR wobec państw bałtyckich zostały także ocenione z prawnego punktu widzenia jako agresja, okupacja i aneksja przez organy Litewskiej SRR, Łotewskiej SRR i Estońskiej SRR w okresie, kiedy ich władze podjęły działania mające doprowadzić do opuszczenia przez nie ZSRR. Uczyniła to m.in. Rada Najwyższa Litewskiej SRR w rezolucji „O suwerenności państwowej Litwy” z 18.05.1989 r., specjalna komisja Rady Najwyższej Litewskiej SRR w uchwale z 1989 r., Rada Najwyższa Litewskiej SRR w uchwale „O układach niemiecko-radzieckich 1939 r. i likwidacji ich skutków dla Litwy” z 7.02.1990 r. W sprawach tych wypowiedała się także Rada Najwyższa Łotewskiej SRR. Uczyniła to w deklaracji „O suwerenności państwowej Łotwy” z 28.07.1989 r. oraz w deklaracji „O przywróceniu niepodległości Republiki Łotewskiej” z 4.05.1990 r., a także Rada Najwyższa Estońskiej SRR w uchwale z 18.05.1989 r. potępiającej porozumienia radziecko-niemieckie z 1939 r. oraz włączenie Estonii do ZSRR, w uchwale „O historycznych i prawnych ocenach wydarzeń 1940 r. w Estonii” z 12.11.1989 r., w uchwale „O przygotowaniach do państwowej niepodległości Estonii” z 23.02.1990 r. oraz w uchwale „O państwowym statusie Estonii” z 30.03.1990 r. Wspólne stanowiska w tym przedmiocie formułowali również przywódcy trzech państw bałtyckich. Miało to miejsce m.in. we wspólnym komunikacie ze spotkania przewodniczących Rad Najwyższych: Litwy V. Landsber-

W. CZAPLIŃSKI, A. WYROZUMSKA, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*², Warszawa 2004, s. 301.

⁴⁶ Por. J. SOZAŃSKI. *International...*, s. 100 i 110. Autor ten twierdzi także, że: „W latach 1940 (lipiec) – 1990 państwa bałtyckie nie wysyłały i nie przyjmowały przedstawicielstw dyplomatycznych i konsularnych (w ten sposób nie wykonywały one czynnego i biernego prawa legacji)...” oraz „nie były członkami organizacji międzynarodowych”. Tamże, s. 191.

gisa, Estonii A. Rütela i Łotwy A. Gorbunovsa, które odbyło się 12.05.1990 r. w Tallinie oraz we wspólnym liście do prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa z tego samego dnia.

Analogiczne oceny wydarzeń 1940 r. były przedstawiane także przez władze państw bałtyckich po odzyskaniu przez nie rzeczywistej, a nie tylko proklamowanej, niepodległości w 1991 r. Były one formułowane zwłaszcza w kontekście żądań wyprowadzenia z ich terytoriów wojsk ZSRR, a następnie wojsk Federacji Rosyjskiej. Uczyniło to m.in. estońskie Zgromadzenie Państwowe w apelu do parlamentów państw członkowskich ONZ z 23.02.1994 r. Jeszcze raz uznało ono tajne, dodatkowe protokoły do Paktu Ribbentrop-Mołotow za nieważne i niewywołujące skutków prawnych od momentu ich podpisania. Jednocześnie parlament Estonii stwierdził, że ZSRR dokonał w 1940 r. agresji przeciw temu państwu poprzez groźbę użycia siły oraz okupował i dokonał aneksji jego terytorium wbrew woli jego narodu. Powołał się przy tym na postanowienia konwencji londyńskiej o definicji agresji z 3.07.1933 r. Wskazał także m.in. na to, że: „ZSRR ignorując przepis art. 43 załącznika do IV Konwencji haskiej o prawach i zwyczajach prowadzenia wojny lądowej z 18 października 1907 r. wprowadził swój własny system prawny na terytorium okupowanego państwa”⁴⁷.

Dopiero w ostatnich latach swojego istnienia władze ZSRR w negatywny sposób oceniły swoje działania wobec państw bałtyckich. W uchwale Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR z 24.12.1989 r. „O politycznych i prawnych skutkach niemiecko-radzieckiego paktu o nieagresji z 1939 r.” zwrócił on uwagę na to, że: „W okresie tym stosunki ZSRR z Estonią, Łotwą i Litwą były regulowane szeregiem traktatów. Zgodnie z traktatem pokojowym z 1920 r. i paktami o nieagresji z lat 1926-1933 umawiające się strony zobowiązały się do wzajemnego szanowania swojej suwerenności, integralności teryto-

⁴⁷ Art. 43 regulaminu stanowi, iż: „Z chwilą faktycznego przejścia władzy z rąk rządu legalnego do rąk okupanta, tenże poweźmie wszystkie będące w jego mocy środki celem przywrócenia i zapewnienia, o ile jest to możliwe, porządku i życia społecznego, przestrzegając, z wyjątkiem bezwzględnych przeszkód, praw obowiązujących w tym kraju”.

rialnej oraz do nieingerencji w żadnych okolicznościach”. W uchwale stwierdzono ponadto, iż: „podpisanie tajnego protokołu z 23 sierpnia 1939 r. i innych tajnych porozumień z Niemcami ... nie tworzyło nowych podstaw prawnych w stosunkach między Związkiem Radzieckim a państwami trzecimi, lecz zostały one użyte przez Stalina i jego towarzyszy dla wysunięcia ultimatów i wywarcia nacisku na inne państwa z naruszeniem podjętych wobec nich zobowiązań międzynarodowych”. Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR stwierdził także, iż: „Protokół z 23 sierpnia 1939 r. i pozostałe tajne protokoły podpisane z Niemcami w latach 1939-1941 oznaczały odchylenie od leninowskich zasad radzieckiej polityki zagranicznej zarówno pod względem sposobu, w jaki to uczyniono, jak i ich treści. Z prawnego punktu widzenia określenie sfer wpływów i inne stwierdzenia zawarte w tych dokumentach naruszały suwerenność i niepodległość państw trzecich”⁴⁸.

Mimo przyznania się do działania niezgodnego z prawem międzynarodowym, ZSRR nie zamierzał jednak wycofać się z okupowanych terytoriów. Używał w tym celu m.in. środków przymusu, z zastosowaniem siły zbrojnej włącznie, co m.in. miało miejsce 11-13.01.1991 r. w Wilnie⁴⁹.

Niepodległość państw bałtyckich została uznana przez ZSRR dopiero w trakcie postępującego rozpadu tego państwa dokonującego się po upadku puczu sierpniowego z 1991 r. Później jednak Federacja

⁴⁸ Tekst w «Prawda» 28 grudnia 1989 r. Bezpośrednio na stwierdzenia te powoływał się przewodniczący Rady Najwyższej Republiki Litewskiej V. Landsbergis w skierowanym do prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa memorandum „O przywróceniu zgodnych z prawem stosunków międzypaństwowych między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Republiką Litewską” z 20.04.1991 r. *The Road to Negotiations with the U.S.S.R.*, I: *March 1990-May 1991*², Vilnius 1991, dok. 189, s. 295-301.

⁴⁹ Przeciw działalności sił zbrojnych oraz oddziałów milicji ZSRR na terytoriach państw bałtyckich wielokrotnie protestowały władze Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej i Republiki Estońskiej. Ich wspólne stanowisko w tym przedmiocie wyrażają m.in. apel Rady Państw Bałtyckich „Do parlamentów, rządów i narodów świata” z 25.05.1991 r. (Tamże, dok. 196, s. 308) oraz oświadczenie Rady Państw Bałtyckich „O działalności ZSRR przeciw państwom bałtyckim i ich narodom” (Tamże, dok. 198, s. 310-311).

Rosyjska, choć jest kontynuatorem ZSRR⁵⁰, głównie w kontekście jej żądań pozostawienia w państwach bałtyckich swoich wojsk, powoływała się na argumenty mające dowodzić, iż inkorporacja (aneksja) Litwy, Łotwy i Estonii w skład ZSRR w 1940 r. dokonała się w zgodzie z prawem międzynarodowym. Protestowała także przeciw określaniu działań wobec Litwy, Łotwy i Estonii w 1940 r. mianem agresji, okupacji i aneksji, twierdząc cały czas, iż: „Państwa bałtyckie wystąpiły z oficjalną prośbą o przyjęcie ich w skład ZSRR”⁵¹.

3. ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ PAŃSTWA BAŁTYCKIE

Pierwsze demonstracje w sprawie niepodległości państw bałtyckich miały miejsce 23.08.1987 r. w Wilnie, Rydze i Tallinie w 48. rocznicę podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow. Nasiliły się one w późniejszym okresie. Przez władze ZSRR były one określane jako „oszczercze i antyradzieckie”⁵².

Rada Najwyższa Litewskiej SRR ustawą z 17.09.1988 r. uznała język litewski za język państwowy oraz przywróciła narodową flagę litewską. Jednocześnie ustanowiła ona rocznicę proklamowania Aktu Niepodległości z 16.02. 1918 r. świętem narodowym.

W dniu 18.05.1989 r. Rada Najwyższa Litewskiej SRR, przyjmując rezolucję o suwerenności państwowej Litwy, stwierdziła, że: „W 1940 r., w oparciu o Pakt i tajne protokoły do tego Paktu, które zostały podpisane przez Niemcy i ZSRR w 1939 r., suwerenne litewskie

⁵⁰ Na temat prawnomiędzynarodowych relacji między Federacją Rosyjską a ZSRR oraz o sprzecznych oświadczeniach Federacji Rosyjskiej w tym przedmiocie por. W. CZAPLIŃSKI, *Zmiany terytorialne w Europie środkowej i wschodniej i ich skutki międzynarodowoprawne 1990-1992*, Warszawa 1998, s. 30-35; K. KARSKI, *Kontynuacja prawnomiędzynarodowej podmiotowości ZSRR i jego części składowych przez państwa istniejące na obszarze postradzieckim*, «*Studia Iuridica*» 45/2006, s. 74-101.

⁵¹ Za J. SOZAŃSKIM, *International...*, s. 198. Por. także W. N. TROFIMOW, *op. cit.*, s. 76-80.

⁵² Szerzej por. J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 125-126. Por. także: A. LIEVEN, *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven-London 1994, s. 425; *Toward Independence. The Baltic Popular Movements*, red. J.A. TRAPANS, Boulder 1991.

państwo zostało siłą i nielegalnie anektowane przez Związek Radziecki, tracąc w ten sposób swoją polityczną, gospodarczą i kulturalną niepodległość⁵³.

W 1989 r. specjalna komisja Rady Najwyższej Litewskiej SRR stwierdziła, że ultimatum przedstawione 14.06.1940 r. Litwie przez ZSRR oraz wkroczenie jego wojsk na terytorium Litwy stanowiły naruszenie prawa międzynarodowego, w tym także umów międzynarodowych obowiązujących między stronami. Komisja stwierdziła również, że zorganizowane następnie wybory oraz włączenie Litwy w skład ZSRR nie miały mocy prawnej⁵⁴. W oparciu o ustalenia tej komisji, 7.02.1990 r. Rada Najwyższa Litewskiej SRR przyjęła uchwałę uznającą włączenie Litwy w skład ZSRR za bezprawne. Akty o włączeniu Litwy do ZSRR z 21.07. i 3.08.1940 r. uznano w niej za nielegalne i nieważne⁵⁵.

⁵³ Cyt. za memorandum V. Landsbergisa z 20.04.1991 r.

⁵⁴ Komisja stwierdziła, że: „Ultimatum ze strony Związku Radzieckiego [...] nie miało podstaw faktycznych i prawnych i postawione zostało przy bezpośredniej groźbie użycia siły wojskowej oraz ogłoszenia wprowadzenia dodatkowych jednostek wojskowych w dowolnym przypadku. Żądanie ZSRR niezwłocznej zmiany rządu Litwy brutalnie naruszyło powszechnie uznaną zasadę nieingerencji w sprawy wewnętrzne państw”. Następnie stwierdzono, że „Jednostki Armii Czerwonej wraz z rozmieszczonymi wcześniej jednostkami zajęły najważniejsze ośrodki i obiekty, dokonując w ten sposób okupacji Litwy. ... Poprzez manipulowanie obowiązującą Konstytucją Litwy, zmieniony został rząd, który ZSRR zmusił w trybie pilnym do zorganizowania wyborów do Sejmu. [...] Same wybory do Sejmu nie były wolne i demokratyczne. [...] Uchwalenie deklaracji o wstąpieniu Litwy w skład ZSRR było aktem przemocy Sejmu, nieupoważnionego konstytucyjnie, dokonany wbrew woli obywateli Litwy w drodze realizacji wielkomocarstwowych zamiarów ZSRR”. Ustalenia tej Komisji zostały następnie zaaprobowane rezolucjami Rady Najwyższej Litewskiej SRR z 23.09.1989 r. i 7.02.1990 r. *Litwa. Droga do niepodległości*, Biuletyn PAP, Warszawa 1990, s. 83-84.

⁵⁵ Uczyniono to w uchwałę Rady Najwyższej Litewskiej SRR „O układach niemiecko-radzieckich z 1939 r. i likwidacji ich skutków dla Litwy” z 7.02.1990 r. Postanowiła ona: (1) *Oświadczyć, że deklaracja Sejmu Ludowego Litwy z 21 lipca 1940 r. o wejściu Litwy w skład ZSRR, jako niewyrażająca woli narodu litewskiego, jest nieważna i pozbawiona skutków prawnych*; (2) *Stwierdzić, że ustawa ZSRR „O włączeniu Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej” z 3 sierpnia 1940 r., oparta na deklaracji Sejmu Ludowego Litwy z 21 lipca 1940 r. jest nielegalna i nieobowią-*

Argumenty te powtórzono, gdy w dniu 11.03.1990 r. nowo wybrana Rada Najwyższa Litewskiej SRR jednogłośnie przyjęła ustawy o przekształceniu Litewskiej SRR w Republikę Litewską oraz o przywróceniu niepodległego Państwa Litewskiego⁵⁶. Jednocześnie proklamowała ona przywrócenie suwerenności Litwy oraz obowiązywanie Konstytucji Republiki Litewskiej z 12.05.1938 r.

Decyzje te zostały uznane za nielegalne i pozbawione skutków prawnych przez prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa, a następnie przez Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR⁵⁷. Postawa władz litewskich spotkała się z silnym przeciwdziałaniem centralnych władz ZSRR. Nazajutrz po ogłoszeniu przez Litwę niepodległości, tj. 12.03.1990 r., MSZ ZSRR oświadczyło, że uznanie przez jakiegokolwiek państwo niepodległości Litwy ZSRR będzie uważać za ingerencję w swoje wewnętrzne sprawy. W styczniu 1991 r. oddziały milicji (OMON) i sił

zująca w stosunku do Litwy; (3) Zapropionować Związkowi Socjalistycznych Republik Radzieckich rozpoczęcie dwustronnych negocjacji dotyczących przywrócenia niepodległości Państwa Litewskiego. Cyt. za memorandum V. Landsbergisa z 20.04.1991 r.

⁵⁶ Przyjęty 11.03.1990 r. Akt Rady Najwyższej Republiki Litewskiej o przywróceniu Państwa Litewskiego stwierdzał, że „wykonywanie suwerennej władzy Państwa Litewskiego zostało obalone przez zewnętrzne siły w 1940 r.” *The Road...*, dok. 1, s. 70. Działania ZSRR określono jako agresję, okupację i aneksję także w następujących litewskich dokumentach: list przewodniczącego Rady Najwyższej Republiki Litewskiej V. Landsbergisa do Rady Najwyższej ZSRR z 21.03.1991 r. (Tamże, dok. 6, s. 75-77), nota przewodniczącego Rady Najwyższej Republiki Litewskiej V. Landsbergisa i premiera Republiki Litewskiej K. Prunskiene do prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa z 27.03.1991 r. (Tamże, dok. 7, s. 78), stanowisko Prezydium Rady Najwyższej Republiki Litewskiej sformułowane w odpowiedzi na apel prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa do narodu litewskiego z 31.03.1990 r., wyrażone 2.04.1990 r. (Tamże, dok. 13, s. 85-87), list przewodniczącego Rady Najwyższej Republiki Litewskiej V. Landsbergisa do przywódców demokratycznych państw z 8.01.1991 r. (Tamże, dok. 114, s. 202-203), oświadczenie Rady Najwyższej Republiki Litewskiej z 11.01.1991 r. (Tamże, dok. 119, s. 207-208), deklaracja Rady Najwyższej Republiki Litewskiej „O uczestnictwie Republiki Litewskiej jako równoprawnego członka społeczności międzynarodowej” z 11.02.1991 r. (Tamże, dok. 152, s. 252-253).

⁵⁷ P. WARES, O. OSIPOWA, *Pochiszczienije Jewopy, ili Baltijskij wopros w mieżdunarodnych otnoszijenjach XX wieka*, Tallin 1992, s. 311 i n. Por. także kalendarium [w:] *Litwa. Droga do niepodległości...*, s. 10-15.

zbrojnych ZSRR rozpoczęły ataki na szczególnie istotne cele. Dotyczyło to m.in. budynku parlamentu oraz wieży telewizyjnej.

W dniu 9.02.1991 r. na terytorium Litwy przeprowadzono powszechny sondaż w sprawie niepodległości. Został on z góry uznany za nielegalny dekretem prezydenta ZSRR z 5.02.1991 r. Wzięło w nim udział 84,5% uprawnionych do głosowania. Za niepodległością wypowiedziało się 90,5% głosujących, co stanowiło 76,5% uprawnionych do głosowania. Opierając się na wynikach tego sondażu Rada Najwyższa Republiki Litewskiej w dniu 11.02.1991 r. przyjęła ustawę konstytucyjną Republiki Litewskiej o Państwie Litewskim. Uznano w niej, że stwierdzenie: „Państwo Litewskie jest niepodległą republiką demokratyczną” jest normą konstytucyjną i podstawową zasadą państwa. Określono także, iż można ją zmienić jedynie w drodze referendum, gdy wypowie się za tym 3/4 obywateli litewskich uprawnionych do głosowania⁵⁸.

Jednak dopiero po upadku puczu sierpniowego 1991 r., czyli gdy rozpoczął się proces ostatecznej dezintegracji ZSRR, władze tego państwa uznały niepodległość Litwy. Siły zbrojne ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej, stacjonowały bez podstawy traktatowej na terytorium Litwy do 31.08.1993 r. Ich wycofanie się nie było także oparte na takiej podstawie⁵⁹.

Na Łotwie postulaty niepodległościowe były początkowo podejmowane przez narodowe organizacje społeczne. Problem ten był m.in. sformułowany w rezolucji Łotewskiego Forum Ludowego z 15.12.1988 r. Działania takie były podejmowane także przez Ruch na Rzecz Narodowej Niepodległości Łotwy, powołany na I Kongresie

⁵⁸ Art. 148 Konstytucji Republiki Litewskiej. *Constitution of the Republic of Lithuania, approved by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum on 25 October 1992*, Vilnius 1993, s. 129-130; «Wschód. ZSRR: Fakty-Opinie-Prognozy» 11/1991, s. 29; 6/1991, s. 33; 7/1991, s. 34-36; 11/1991, s. 29.

⁵⁹ Federacja Rosyjska zadecydowała o przejściu pod swoje dowództwo wojsk ZSRR stacjonujących na terytoriach państw bałtyckich 28.01.1992 r. Na temat negocjacji w sprawie wycofania wojsk rosyjskich z Litwy por. litewską „białą księgę”: *Negotiations with the Russian Federation Concerning the Withdrawal of Russian Military Forces from the Territory of the Republic of Lithuania. July 29, 1991 – September 8, 1992 (Chronology and Collection of Documents)*, Vilnius 1992.

Obywateli Łotwy w lutym 1989 r. Tworzyły go osoby, którym przysługiwało obywatelstwo Łotwy na podstawie Konstytucji Republiki Łotewskiej z 1922 r.

Pierwszym stanowiskiem oficjalnego organu Łotewskiej SRR – mającym na celu przywrócenie niepodległości Łotwy – była deklaracja Rady Najwyższej Łotewskiej SRR z 28.07.1989 r. „O suwerenności państwowej Łotwy”. Potępiła ona w tym akcie, jako sprzeczne z prawem międzynarodowym, porozumienia radziecko-niemieckie z 1939 r. oraz włączenie Łotwy w skład ZSRR. Napiętnowała także późniejszą politykę „administracyjno-nakazowego totalitaryzmu” wobec Łotwy. W deklaracji tej proklamowano suwerenność narodu łotewskiego na całym terytorium Łotwy⁶⁰. Z kolei 6.05.1990 r. organ ten podjął decyzję o uchyleniu obowiązywania na terytorium Łotwy artykułów Konstytucji ZSRR mówiących o konstytucyjnej kontroli władz centralnych nad konstytucjami republik związkowych⁶¹.

Niepodległość Łotwy została proklamowana 4.05.1990 r. przez Radę Najwyższą Łotewskiej SRR. W przyjętej tego dnia deklaracji o przywróceniu niepodległości Republiki Łotewskiej potępiono, jako bezprawne, porozumienia radziecko-niemieckie z 1939 r., postawienie Łotwie przez ZSRR w dniu 16.06.1940 r. ultimatum, wkroczenie na jej terytorium wojsk radzieckich, przeprowadzone w warunkach terroru wybory oraz włączenie Łotwy w skład ZSRR. Rada Najwyższa uchwaliła rozpoczęcie się „okresu przejściowego dla przywrócenia władzy państwowej Republiki Łotewskiej *de facto*”. Oznaczało to, że niepodległość ta została proklamowana „w zawieszeniu”. Jej przejmowanie przez władze Republiki Łotewskiej miało następować stopniowo w drodze rozmów z ZSRR. Przywrócono obowiązywanie Konstytucji Republiki Łotewskiej z 15.02.1922 r., zawieszając jednocześnie jej obowiązywanie, z wyjątkiem przepisów dotyczących podstawowych zasad ustrojowych, które mogą być zmienione jedynie w drodze referendum. Czasowo pozostawiono w mocy Konstytucję Łotewskiej SRR i inne akty prawne tej republiki radzieckiej w zakre-

⁶⁰ *Lotwa pod własną flagą*, Biuletyn PAP, Warszawa 1990, s. 81 i 86-87.

⁶¹ «Sowietskaja Łatwija» z 7 marca 1990 r.

sie niekolidującym z deklaracją oraz przywróconymi normami konstytucyjnymi. Stosunki z ZSRR postanowiono budować na podstawie traktatu pokojowego z 11.08.1920 r., w którym strona radziecka na wieczne czasy uznawała niepodległość państwa łotewskiego⁶².

Rozmowy na temat „przywrócenia władzy państwowej Republiki Łotewskiej *de facto*” toczyły się powoli i bezskutecznie. W dniu 14.05.1991 r. prezydent ZSRR wydał dekret uznający łotewskie akty niepodległościowe za niezgodne z prawem ZSRR i nieważne. Także na Łotwie władze ZSRR użyły oddziałów milicji (OMON) i sił zbrojnych do tłumienia aspiracji niepodległościowych. Szczególne nasilone akcje te miały w dniach 11-14.01.1991 r.

W przeprowadzonym 3.03.1991 r. powszechnym sondażu na temat niepodległości wzięło udział 87,6% uprawnionych do głosowania. Na pytanie: „Czy chcesz, by Łotwa była demokratyczną, niepodległą republiką?” – odpowiedziało twierdząco 73,6% głosujących, czyli 64,5% uprawnionych do głosowania. Było to mniej niż wymagało tego ustawodawstwo ZSRR. Władze Republiki Łotewskiej stwierdziły jednak z góry, że głosowanie to ma wyłącznie charakter sondażu i nie ma żadnego związku z przepisami ZSRR. Centralne władze ZSRR uznały to referendum za nielegalne i pozbawione skutków prawnych⁶³.

W trakcie tzw. puczu Janajewa Rada Najwyższa Łotwy ogłosiła zakończenie okresu przejściowego i proklamowała bezwarunkowe obowiązywanie deklaracji o przywróceniu niepodległości z 4.05.1990 r. Uczyniła to ustawą „O państwowym statusie Republiki Łotewskiej” z 21.08.1991 r.⁶⁴.

Po upadku puczu rozpoczęło się przejmowanie pełni władzy państwowej przez organy Republiki Łotewskiej. Niepodległość Łotwy została wtedy uznana przez szereg państw, w tym także przez ZSRR. Oddziały sił zbrojnych ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej, pozostały – początkowo bez podstawy traktatowej – na terytorium Łotwy

⁶² *Łotwa pod własną flagą...*, s. 13-19 i 103-105.

⁶³ Tamże, s. 103-104; «Wschód. ZSRR: Fakty-Opinie-Prognozy» 10/1991, s. 35; 11/1991, s. 32.

⁶⁴ «Wiedomosti Wierchownogo sowieta i Prawitel'stwa Łatwijskoj Riespubliki» 33-34/1991, Por. *Łotwa pod własną flagą...*, s. 3 i n.

do 31.08.1994 r. Wycofanie to odbyło się w oparciu o łotewsko-radzieckie porozumienie w tym przedmiocie. Na jego podstawie pięć lat dłużej miał pozostać na Łotwie personel stacji radarowej w Skrundzie, która przestała istnieć w 1995 r.

Także Estonia przeszła podobny ciąg wydarzeń mający doprowadzić ją do niepodległości. Od 1988 r. republika ta cieszyła się niezwykle w skali ZSRR autonomią ekonomiczną, łącznie z prawem do lokowania na jej terytorium inwestycji zagranicznych. Jednocześnie powstawały komitety obywatelskie oraz prowadzono rejestrację osób, którym przysługiwało obywatelstwo na podstawie konstytucji Republiki Estońskiej. W dniu 25.06.1988 r. Rada Najwyższa Estońskiej SRR podjęła decyzję o przywróceniu narodowych symboli. Utworzony wówczas Ludowy Front Estonii postulował stopniowe przywrócenie niepodległości.

16.11.1988 r. Rada Najwyższa Estońskiej SRR przyjęła deklarację o suwerenności Estońskiej SRR oraz wprowadziła odpowiednie poprawki do konstytucji tej republiki związkowej. Następnie organ ten uchwalił uchylenie obowiązywania na jej terytorium przepisów Konstytucji ZSRR mówiących o nadzorze konstytucyjnym władz centralnych nad prawodawstwem Estońskiej SRR oraz ustanowił język estoński językiem państwowym. W dniu 24.02.1989 r. rocznica proklamowania estońskiej niepodległości po I wojnie światowej została ogłoszona świętem narodowym.

Z kolei 18.05.1989 r. Rada Najwyższa Estońskiej SRR przyjęła uchwałę potępiającą porozumienia radziecko-niemieckie z 1939 r. oraz włączenie Estonii do ZSRR. Do oceny tych wydarzeń powołano specjalną komisję parlamentarną. Dla zbadania tej sprawy utworzono także drugą, społeczno-międzynarodową komisję. W oparciu o wyniki ich prac Rada Najwyższa Estońskiej SRR dnia 12.11.1989 r. przyjęła uchwałę „O historycznych i prawnych ocenach wydarzeń 1940 r. w Estonii”⁶⁵. W uchwale tej uznano polityczno-międzynarodowe i militarne działania ZSRR przeciw Estonii za agresję, okupację i aneksję Republiki Estonii. Oświadczono w niej także, że wybory w dniach 14-15.07.1940 r. do Izby

⁶⁵ *Resolution of the Supreme Soviet of the Estonian SSR on the Historical and Juridical Evaluation of the Events of 1940 in Estonia*. Dokument Zgromadzenia Państwowego Republiki Estońskiej.

Deputowanych Zgromadzenia Państwowego Estonii przeprowadzono z naruszeniem prawa wyborczego i stwierdzono, że tak sformowana izba parlamentu nie była kompetentna i upoważniona do wypowiedzania się w sprawie zmiany statusu państwowego Estonii. W związku z powyższym, konkludowała uchwała, „włączenie Republiki Estońskiej do Związku Radzieckiego w 1940 r. było niezgodne z prawem”. Konsekwentnie w tym samym dokumencie Rada Najwyższa Estońskiej SRR ogłosiła, że uchwała Estońskiego Zgromadzenia Narodowego „Deklaracja w sprawie przystąpienia Estonii do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich” z 22.07.1940 r. była niezgodna z prawem i nie była odbiciem swobodnie wyrażonej woli narodu estońskiego.

Kolejnym aktem Rady Najwyższej Estońskiej SRR w tym przedmiocie była uchwała „O przygotowaniach do państwowej niepodległości Estonii” z 23.02.1990 r. Podtrzymała ona w nim swoje poprzednie stanowisko w tej sprawie, powołując się także na fakt, iż w międzyczasie, dnia 24.12.1989 r., Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR przyjął uchwałę „O politycznych i prawnych skutkach radziecko-niemieckiego paktu o nieagresji z 1939 r.” W uchwale tej Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR uznał tajne dodatkowe protokoły do Paktu Ribbentrop-Mołotow za nieważne i niewywołujące skutków prawnych od momentu ich podpisania⁶⁶. Z kolei, w uchwale Rady Najwyższej Estońskiej SRR z 30.03.1990 r. „O państwowym statusie Estonii”⁶⁷

⁶⁶ Na uchwałę tą powołała się także Rada Najwyższa Republiki Litewskiej w swoim „Apelu do Rady Najwyższej ZSRR” z 12.07.1990 r. Wezwano w nim radziecki parlament, by wyciągnął wnioski ze swojej wcześniejszej decyzji w przedmiocie nieważności porozumień Ribbentrop-Mołotow i uchylił przyjętą przez Radę Najwyższą ZSRR 3.08.1940 r. ustawę o włączeniu Litwy do ZSRR. *The Road...*, dok. 57, s. 135-136. Na nielegalność i brak mocy prawnej tajnych dodatkowych protokołów do Paktu Ribbentrop-Mołotow Rada Najwyższa Republiki Litewskiej powołała się także w swoich „Propozycjach dla Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich” z 19.02.1991 r. Tamże, dok. 156, s. 257-258. Także Parlament Europejski w rezolucji w sprawie sytuacji w państwach bałtyckich z 22.01.1991 r. przypomniał, że „parlament radziecki stwierdził, iż pakt Hitler-Stalin dotyczące aneksji republik bałtyckich były bezprawne”. Tamże, dok. 136, s. 232-233.

⁶⁷ *Resolution of the Supreme Soviet of the Estonian SSR on the State Status of Estonia*. Dokument Zgromadzenia Państwowego Republiki Estońskiej.

stwierdzono, że istnienie Republiki Estońskiej nie zostało zawieszono *de iure*, a państwo to znajduje się od 17.06.1940 r. pod okupacją ZSRR. Jednocześnie w uchwale tej Rada Najwyższa Estońskiej SRR oświadczyła, że „proklamuje władzę państwową ZSRR w Estonii jako nielegalną od momentu jej wprowadzenia oraz deklaruje przywrócenie Republiki Estońskiej (*restitutio in integrum*)”.

Z kolei 2.02.1990 r. Rada Najwyższa Estońskiej SRR uchwaliła deklarację o niepodległości państwowej Estonii⁶⁸. Następnie wprowadziła ona do konstytucji poprawki przewidujące istnienie systemu pluralistycznego. W marcu 1990 r. odbyły się pierwsze wolne wybory.

30.03.1990 r. nowy parlament przywrócił nazwę: Republika Estońska oraz ogłosił rozpoczęcie okresu przejściowego dla przywrócenia pełnej suwerenności *de facto*. W dniu 7.08.1990 r. parlament estoński przyjął uchwałę o stosunkach między Republiką Estońską a ZSRR. Stwierdziła ona, że Estonia nie jest częścią ZSRR, a na jej terytorium nie obowiązują konstytucja ZSRR.

Podobnie jak w innych republikach nadbałtyckich, działania te zostały przez centralne władze ZSRR uznane za nielegalne i pozbawione skutków prawnych. Także i w tym wypadku aspiracje niepodległościowe spotkały się z przeciwdziałaniem w formie demonstracji siły w postaci akcji milicji (OMON) i sił zbrojnych ZSRR.

Powszechny sondaż społeczny na temat niepodległości Estonii przeprowadzono 3.03.1991 r. Wzięło w nim udział 82,7% uprawnionych. Za niepodległością wypowiedziało się 77,8% głosujących, czyli 64,5% uprawnionych do udziału w sondażu⁶⁹. Estonia, podobnie jak Łotwa, dążyła do przekazania jej władzy państwowej na podstawie kalendarza ustalonego z władzami ZSRR⁷⁰.

⁶⁸ *Resolution of the Supreme Soviet of the Estonian SSR on the Historical and Juridical Evaluation of the Events of 1940 in Estonia*. Dokument Zgromadzenia Państwowego Republiki Estońskiej.

⁶⁹ «Wschód. ZSRR: Fakty-Opinie-Prognozy» 10/1991, s. 35; 11/1991, s. 32.

⁷⁰ Por. A. AVI, K. HELI, H. PISUKE, *Estonia's Way to Independence. A short overview of the legal developments in Estonian state status from November 1988 to January 1991*, Tartu 1991, s. 20-21.

Jednak dopiero pucz Janajewa skłonił ją 20.08.1991 r. do ogłoszenia zakończenia okresu przejściowego, proklamowania bezwarunkowej niepodległości i przejścia pełni władzy państwowej własnym działaniem.

W dniu 6.09.1991 r. jej niepodległość – tak jak niepodległość Litwy i Łotwy – została uznana przez ZSRR. Siły zbrojne ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej, stacjonowały na jej terytorium – początkowo bez podstawy traktatowej – do 31.08.1994 r. Wtedy też wycofały się z jej terytorium na podstawie osiągniętego w tym przedmiocie przez obie strony porozumienia⁷¹.

Narody litewski, łotewski i estoński podejmowały wiele wspólnych działań w celu odzyskania niepodległości. Polegały one m.in. na wspólnym formułowaniu stanowisk przez ich przywódców. We wspólnym komunikacie ze spotkania przewodniczących Rad Najwyższych: Litwy V. Landsbergisa, Estonii A. Rütela i Łotwy A. Gorbunovsa, które odbyło się 12.05.1990 r. w Tallinie, stwierdzili oni, iż: „Dokonana przy użyciu siły inkorporacja republik bałtyckich w skład ZSRR, poprzedzona radziecko-niemieckim paktem o nieagresji z 1939 r. i jego protokołami dodatkowymi, była aktem okupacji i aneksji”⁷².

Jeszcze przed uznaniem ich niepodległości przez ZSRR państwa bałtyckie nawiązały między sobą współpracę. Przykładowo, w maju 1990 r. reaktywowały one działalność istniejącej w latach 1934-1940 Rady Państw Bałtyckich (*Ententy Bałtyckiej*)⁷³.

⁷¹ *Estonia Free and Independent*, Tallin 1994, s. 60 i n.

⁷² *The Road...*, dok. 32, s. 108-109. Por. także *Apel do parlamentów świata* podpisany 1.12.1990 r. przez szefów trzech państw bałtyckich oraz oświadczenie Rady Państw Bałtyckich z 8.12.1991 r. Tamże, dok. 101, s. 188-189 oraz dok. 115, s. 203-204. W skierowanym tego dnia wspólnym liście do prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa przewodniczący parlamentów państw bałtyckich wskazali, że odzyskiwanie niepodległości przez Litwę, Łotwę i Estonię jest częścią trwającego wówczas procesu likwidacji skutków II wojny światowej. Tamże, s. 33, s. 110. Takie samo stanowisko zostało zaprezentowane w oświadczeniach Rady Państw Bałtyckich z 5.09.1990 r. oraz z 19.10.1990 r. Tamże, dok. 72, s. 152-153 oraz dok. 88, s. 177-178. Z kolei, w deklaracji Rady Państw Bałtyckich „O Narodowej Niepodległości” z 30.06.1990 r. szefowie państw bałtyckich stwierdzili, że „wojskowa okupacja państw bałtyckich przez Związek Radziecki nie przerwała *de iure* ich państwowości”. Tamże, dok. 52, s. 129.

⁷³ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 149-151.

W początkowym okresie władze państw bałtyckich nie sprawowały pełnej kontroli nad swoimi terytoriami. Operowały na nich nadal oddziały sił zbrojnych ZSRR oraz działały tam nadal miejscowe delegatury KGB i MSW ZSRR. W trakcie samego puczu oraz bezpośrednio po jego upadku sytuacja państw bałtyckich nie była jeszcze w pełni jasna. Przejmowanie kompetencji od organów podporządkowanych centralnym władzom ZSRR, na przykład służb granicznych i celnych oraz organów bezpieczeństwa, trwało jeszcze pewien czas. Do czasu rozpadu ZSRR na terytoriach państw bałtyckich bez podstawy traktatowej stacjonowały jednostki sił zbrojnych ZSRR. Potem znajdowały się one tam nadal jako jednostki Federacji Rosyjskiej⁷⁴.

Jak wskazuje praktyka, samo ogłoszenie niepodległości nie powoduje automatycznie powstania państwa. Deklaracje takie są jedynie politycznym zapoczątkowaniem procesu, którego bieg zależy oczywiście od dalszego toku wypadków⁷⁵. Także uznanie niepodległości może mieć charakter przedwczesny, jak również może mieć miejsce przypadek nieuznawania istniejącego już państwa. Z prawnego punktu widzenia ogłoszenie niepodległości nie zawsze pokrywa się z jej uzyskaniem. Jak pokazuje przykład Polski, w 1918 r. także brak takiej proklamacji nie stanowi przeszkody w uzyskaniu niepodległości. Najważniejsze w takim przypadku są bowiem efektywne działania, a nie niepoparte nimi dokumenty⁷⁶.

⁷⁴ Kwestia stacjonowania na terytoriach państw bałtyckich – bez ich zgody – sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej była przedmiotem zainteresowania i nacisku ze strony wielu organów międzynarodowych. W sprawie tej stanowisko zajęło m.in. Zgromadzenie Ogólne ONZ. W rezolucjach z 25.11.1992 r. oraz 15.11.1993 r. wezwało ono Federację Rosyjską do szybkiego, całkowitego i bezwarunkowego wycofania swoich wojsk z terytoriów tych państw. Analogiczne stanowiska zostały przyjęte także na sesjach KBWE w 1992 r. w Helsinkach i w 1993 r. w Rzymie. Tamże, s. 180.

⁷⁵ Możliwość praktycznego braku konsekwencji ogłoszenia niepodległości można zaobserwować m.in. na przykładzie proklamowania w 1896 r. Cesarstwa Antarktydy, a w 1973 r. Republiki Minerwy. Mimo tego, państwa takie nigdy nie powstały. Obu im zabrakło efektywności. K. MADEJA, *Cesarz Antarktydy*, «Express Wieczorny» z 28 lutego 1997 r., s. 8-9; L. A. HORN, *To Be or Not to Be: The Republic of Minerva – Nation Founding by Individuals*, «Columbia Journal of Transnational Law» 12.3/1973, s. 520-556.

⁷⁶ Konieczność realnego wykonywania suwerenności jako niezbędnego elementu istnienia państwa, a nie tylko ogłoszenia jego niepodległości, dostrzegają także ów-

Trudno określić dzień faktycznego odzyskania niepodległości przez państwa bałtyckie. Trzeba tego jednak dokonać, gdyż, jak słusznie stwierdza L. Antonowicz: „Możliwie dokładne ustalenie daty powstania państwa jest bardzo ważne, gdyż z takim faktem związane są wielorakie skutki wynikające z nabycia podmiotowości prawnomiędzynarodowej”⁷⁷. Stwierdzenie to należy odnieść także przez analogię do konieczności dokładnego określenia daty odzyskania niepodległości przez państwa bałtyckie. Część doktryny prawa międzynarodowego formułuje tezę, iż państwa te odzyskały suwerenność, czyli stały się niepodległe, w 1990 r.

J. Sozański, określając okres 1944-1991 jako „powojenną okupację”, wskazuje jednocześnie datę marzec-maj 1990 r. jako moment odbudowy ich suwerenności. Dodaje jednak, że wskazanie dokładnej daty początkowej jest trudne i nie będzie bezdyskusyjne. Ostatecznie przychyliła się jednak do oficjalnego stanowiska władz Litwy, Łotwy i Estonii, które jako takie daty wskazują dni proklamowania niepodległości (nawet „w zawieszeniu”), tj. odpowiednio: 11.03.1990 r., 4.05.1990 r. i 30.03.1990 r.⁷⁸

Nie wydaje się to jednak rozwiązaniem słusznym. Wobec przeciwstawiania się centralnych władz radzieckich dążeniom niepodległościowym państw bałtyckich, mimo ogłoszenia przez nie niepodległości, efektywną władzę na ich terytoriach sprawowały nadal organy ZSRR. Przykładowo, na terytoriach tych stacjonowały nadal jego siły zbrojne. Postępowały one tak, jakby znajdowały się na własnym terytorium. Nie uznawały zwierzchnictwa ani jakichkolwiek w stosunku do nich uprawnień ze strony rządów Republiki Litewskiej, Republiki Łotew-

czesna doktryna. Por. np. G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre*², Berlin 1905, s. 476; J.L. KUNZ, *Die Anerkennung von Staaten und Regierungen im Völkerrecht. Handbuch des Völkerrechts*, Stuttgart 1928, s. 179. Por. także C. BEREZOWSKI, *Powstanie Państwa Polskiego w świetle prawa narodów*. Warszawa 1934, s. 57 i 359. G. Rutenberg wiązał uzyskanie niepodległości z zakończeniem okupacji oraz przejściem administracji przez organy nowopowstającego państwa. G. RUTENBERG, *Die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, Riga 1928, s. 70 i 73.

⁷⁷ L. ANTONOWICZ, *Podręcznik prawa międzynarodowego*¹¹, zaktualizowane, Warszawa 2008, s. 61.

⁷⁸ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 186, 187 i 200. Por. P. WARES, O. OSIPOWA, *op. cit.*, s. 3-4.

skiej i Republiki Estońskiej. Dopiero po uznaniu w dniu 6.09.1991 r. przez ZSRR niepodległości Litwy, Łotwy i Estonii, ZSRR zaczął je określać jako wojska stacjonujące nie na swoim własnym terytorium, a w obcych państwach. Na terytoriach państw bałtyckich zaprzestały wówczas także efektywnej działalności MSW i KGB ZSRR oraz inne organy administracji centralnej.

Można sądzić, że od tego dnia działalność organów ZSRR – w tym jego sił zbrojnych – na ich terytoriach nie miała już w swoim zamiarze wykonywania władzy państwowej wynikającej ze zwierzchnictwa terytorialnego, a była działalnością podejmowaną przez nie jako przez organy zewnętrzne ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej, na terytorium państw obcych. Do tej pory rządy litewski, łotewski i estoński nie były w stanie tym działaniom skutecznie się przeciwstawić. Wobec tych faktów dopiero dzień 6.09.1991 r. należy uznać za datę zakończenia radzieckiej okupacji i w konsekwencji faktycznego odzyskania niepodległości przez państwa bałtyckie⁷⁹.

Senat i Kongres USA już w 1990 r. przyjęły rezolucje wzywające prezydenta G. Busha do uznania niepodległości Litwy tak szybko, jak będzie to możliwe⁸⁰. W marcu 1990 r. Senat USA jednogłośnie wezwał Prezydenta USA do uznania rządu Litwy⁸¹, a 28.03.1990 r. analogiczną rezolucję przyjęła Komisja Spraw Zagranicznych Kongresu USA w składzie całej izby. Została ona uchwalona większością 416 głosów, przy 3 głosach przeciwnych. Komisja zwróciła się także do Prezydenta USA o ustanowienie przez USA z nowym rządem litewskim stosunków dyplomatycznych i wymianę ambasadorów⁸².

⁷⁹ Państwa bałtyckie pozostawały również w zależności ekonomicznej od ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej. Do czasu wprowadzenia w 1992-1993 narodowych walut na ich terytoriach środkiem płatniczym był rubel. Ze względów strukturalnych ich gospodarka w znacznej mierze była także uzależniona od dostaw surowców oraz od rynku zbytu, jakim był ZSRR i jest Federacja Rosyjska. Por. G. BŁASZCZYK, *Litwa w latach 1988-1993. Próba podsumowania*, «Lithuania» 2-3/1994, s. 198 i n.; *Lithauen, Lettland, Estland*, Bonn 1992, s. 13 i 26.

⁸⁰ «The New York Times» z 13 kwietnia 1990 r., s. A-6.

⁸¹ Tamże, 28.03.1990 r., s. A-29.

⁸² Tamże, 27.03.1990 r., s. A-12 oraz 29.03.1990 r., s. A-12.

Prezydent G. Bush nie podjął jednak wówczas takiej decyzji⁸³. Rząd USA postanowił bowiem nie uchybiać zasadzie efektywności, a sformułowanie: „tak szybko, jak będzie to możliwe” zinterpretował jako wezwanie do takiego działania, gdy ustąpią przeszkody wynikające z braku efektywnego władztwa rządu litewskiego nad terytorium Litwy. Zgodnie z prawem międzynarodowym, byłoby to bowiem uznaniem zdecydowanie przedwczesne.

Wiele państw dokonało jednak takich aktów uznania. W tych też warunkach uznanie w trakcie i bezpośrednio po upadku puczu przez szereg państw przywrócenia niepodległości państw bałtyckich miało charakter uznania przedwczesnego. Islandia uznała Litwę już 11.02.1991 r.⁸⁴ – co było uznaniem zdecydowanie przedwczesnym – a Łotwę i Estonię 24.08.1991 r. Uznania niepodległości Litwy *de facto* dokonała w dniu 28.02.1991 r. Dania⁸⁵. Była ona też pierwszym państwem, które uznało państwa bałtyckie *de iure*. Stało się to 26.08.1991 r. Polska uznała Łotwę *de facto* 13.06.1991 r.⁸⁶ Porozumienia o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z państwami bałtyckimi jako niepodległymi podmiotami zawarły: 27.08.1991 r. Norwegia, 28.08.1991 r. RFN i Szwecja, a 29.08.1991 r. Finlandia.

Szereg państw uznało wówczas jednostronnie niepodległość państw bałtyckich i zapowiedziało nawiązanie z nimi stosunków dyplomatycznych. Bardzo istotne znaczenie miała w tym przedmiocie wspólna deklaracja ministrów spraw zagranicznych państw Wspólnoty Europejskiej z 27.08.1991 r. Ambasador Danii został akredytowany na Łotwie 27.08.1991 r., a na Litwie 28.08.1991 r. Natomiast w dniu

⁸³ F. PRZETACZNIK, *The Basic Collective Human Right to Self-Determination of Peoples and Nation as a Prerequisite for Peace: its Philosophical Background and Practical Application*, «Revue de Droit International. De Sciences diplomatiques et politiques. The International Law Review» 1/1992, s. 25.

⁸⁴ Telegram z Ministerstwa Spraw Zagranicznych Islandii do V. Landsbergisa, *The Road...*, dok. 150, s. 251. Por. także oświadczenie Rady Najwyższej Republiki Litewskiej „O rezolucji przyjętej przez Althing Islandii” z 15.02.1991 r. Tamże, dok. 154, s. 255.

⁸⁵ Wspólny protokół o współpracy między Królestwem Danii i Republiką Litewską podpisany podczas spotkania ministrów spraw zagranicznych Królestwa Danii i Republiki Litewskiej w Kopenhadze 28.02.1991 r. Tamże, dok. 158, s. 262-263.

⁸⁶ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 156.

29.08.1991 r. został na Litwie akredytowany ambasador Szwecji. Tego samego dnia oficjalną wizytę na Litwie złożył minister spraw zagranicznych Francji, R. Dumas.

W dniu 6.09.1991 r. dopiero jako pięćdziesiąte państwo niepodległość państw bałtyckich uznał ZSRR. Absolutna większość państw uznała je do końca października 1991 r. Litwa, Łotwa i Estonia zostały wówczas przyjęte do KBWE⁸⁷. Z kolei 17.09.1991 r. zostały one członkami ONZ⁸⁸. W ten sposób przebiegał decydujący okres procesu uznawania ich niepodległości⁸⁹.

Litewski prawnik V. Vadapalas wskazał, że, biorąc pod uwagę fakt, iż państwa bałtyckie nie uzyskiwały, a odzyskiwały niepodległość, uznanie ich stanowiło przede wszystkim uznanie rządów, które po pięćdziesięciu latach, w sposób niezgodny z przedwojennymi konstytucjami – bo przecież inaczej nie mogły – objęły władzę w tych państwach. Były to władze posiadające społeczne poparcie, wyłonione w wyniku swobodnie przeprowadzonych wyborów⁹⁰.

Jak widać więc, także przedwczesne uznanie państwa lub rządu może być aktem o postępowym – z politycznego punktu widzenia – charakterze. Wykorzystane w ten sposób przyczyniło się do odzyskania faktycznej niepodległości przez państwa bezprawnie inkorporowane (anektowane) przez ZSRR. Jeżeli uznanie powstania i upadku państwa uważa się za akt całkowicie deklaracyjny, to wobec oczy-

⁸⁷ O przyjęciu państw bałtyckich do KBWE por. np. R. KHERAD, *La reconnaissance internationale des Etats baltes*, «Revue générale de droit international public» 96/1992, s. 870-871.

⁸⁸ Niezależnie od tego, czy przyjęcie danego państwa do ONZ uznamy za akt samej organizacji, czy też wspólny akt jej państw członkowskich, jest to jeden z najbardziej decydujących aktów uznania. W przypadku tym należy także zwrócić uwagę na fakt, iż dokonał się on dopiero po uznaniu niepodległości państw bałtyckich przez ZSRR. O uznaniu wynikającym z przyjęcia danego państwa do ONZ por. np. J. GILAS, *Prawo międzynarodowe*¹, Toruń 1996, s. 154.

⁸⁹ Por. S. GIRNIUS, *Attempted Coup Leads to Recognition of Lithuania*, «Report on the USSR» 3.36/1991, s. 53; K. KARSKI, *Międzynarodowe aspekty prawnego statusu republik związkowych ZSRR*, Warszawa 1991, s. 35; J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 131-132.

⁹⁰ V. Vadapalas wyraził ten pogląd w wykładzie habilitacyjnym, wygłoszonym 20.11.1995 r. na posiedzeniu Rady WPiA UW.

wistej nielegalności tej aneksji w świetle prawa międzynarodowego dokonane w tych przypadkach uznania przedwczesne nie można uznać za ingerencję w sprawy wewnętrzne ZSRR. Uznanie bowiem upadku państw bałtyckich w 1940 r. nie tworzyło bowiem nowych stanów prawnych, a jedynie wprowadzało niezgodność treści uznania ze stanem faktycznym i prawnym. Zanegowanie tego w 1991 r. poprzez uznanie odzyskania przez nie niepodległości korygowało jedynie wcześniejsze oświadczenie. O ile jednak uznanie państwa uznać za akt całkowicie lub częściowo – to jest w stosunkach między zainteresowanymi państwami – konstytutywny, będą one miały charakter ingerencji. W doktrynie współczesnego prawa międzynarodowego⁹¹ oraz w orzecznictwie⁹², w odróżnieniu od doktryny prawa międzynarodowego klasycznego okresu jego rozwoju, dominuje uznanie teorii deklaratywnej. Dlatego też należy opowiedzieć się za pierwszym rozwiązaniem.

4. OBECNE PAŃSTWA BAŁTYCKIE JAKO KONTYNUATORZY PAŃSTW, KTÓRE UTRACIŁY NIEPODLEGŁOŚĆ W TRAKCIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

W związku z tym, że państwa bałtyckie nie dokonały secesji z ZSRR, a nastąpiło zakończenie okupacji ich terytoriów i odzyskanie przez nie niepodległości, stanęły one na stanowisku kontynuacji swojej państwowości oraz kontynuacji umów międzynarodowych, zawartych przez nie do 1940 r.

Przykładowo Litwa, ogłaszając swoją niepodległość, powoływała się na kontynuację swojej państwowości z okresu międzywojennego. W Akcie Rady Najwyższej Republiki Litewskiej „O przywróceniu niepodległego Państwa Litewskiego” z 11.03.1990 r. znalazło się stwierdzenie, iż: „Akt Rady Litewskiej o Niepodległości z 16 lutego 1918 r. i Rezolucja Sejmu Założycielskiego z 15 maja 1920 r. o przywróceniu

⁹¹ Por. np. J. GILAS, *op. cit.*, s. 156.

⁹² Por. np. lit. a) opinii nr 1 Komisji Arbitrażowej z 29.11.1991 r. oraz pkt 3 opinii nr 8 Komisji Arbitrażowej z 4.07.1992 r., wyrażonych w odpowiedzi na wnioski przewodniczącego Konferencji w sprawie Jugosławii z 7.09.1991 r. oraz 18.05.1991 r. «International Law Reports» 92, s. 162 i 194.

demokratycznego Państwa Litewskiego nigdy nie utraciły mocy prawnej i tworzą one konstytucyjną podstawę Państwa Litewskiego⁹³.

Państwa bałtyckie nie uznały się za sukcesorów ZSRR, stojąc na stanowisku, że państwo to nie sprawowało na ich terytorium zwierzchnictwa terytorialnego, a było jedynie okupantem. Konsekwentnie Litwa, Łotwa i Estonia po odzyskaniu niepodległości nie uważają się także za kontynuatorów prawnomiędzynarodowej podmiotowości Litewskiej SRR, Łotewskiej SRR i Estońskiej SRR jako wewnętrznych jednostek podziału terytorialnego państwa okupującego ich terytoria⁹⁴.

Odnosząc się do przypadku państw bałtyckich, L. Antonowicz wskazał, iż „nie tylko podbój państwa przez inne państwo nie jest możliwy ze stanowiska prawa międzynarodowego, ale upadek państwa jako podmiotu tego prawa nie następuje również wtedy, kiedy w związku z groźbą użycia siły ma on pozory dobrowolnego przyłączenia się do innego państwa”⁹⁵.

Z tego też powodu zostały odrzucone jako bezzasadne potencjalne roszczenia władz radzieckich z 1990 r. wyrażone w stanowisku zaprezentowanym Litwie w związku z ogłoszeniem przez nią niepodległości. Stwierdzono w nim, że w przypadku uznania litewskiej secesji, rząd ZSRR będzie domagać się od Litwy jako państwa-sukcesora, by wzięła na siebie spłatę części zadłużenia zagranicznego ZSRR⁹⁶.

Uznanie państw bałtyckich, które odzyskały niepodległość w 1991 r., za państwa tożsame z tymi, które istniały w okresie międzywojennym, dokonało się także ze strony innych członków społeczności międzynarodowej. Umowy międzynarodowe zawarte przez nie przed 1940 r. z Norwegią, Polską i wieloma innymi państwami są uznawane za akty obowiązujące⁹⁷.

Jako uznanie mocy obowiązującej porozumień z okresu sprzed okupacji można uznać także oświadczenie rządu Federacji Rosyjskiej

⁹³ *Litwa. Droga do niepodległości...*, s. 97.

⁹⁴ Stanowisko to znajduje także potwierdzenie w doktrynie prawa międzynarodowego. Por. np.: J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 161-162 oraz recenzję tego opracowania autorstwa L. Antonowicza, opublikowaną w «PiP» 51.8-9/1996, s. 147-148.

⁹⁵ Recenzja, *op. cit.*, s. 147.

⁹⁶ «Życie Warszawy» z 6 marca 1990 r.

⁹⁷ J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 113-114.

z 1993 r. o „potrzebie rozmów o możliwości uchylenia” radziecko-łotewskiego traktatu pokojowego z 11.09.1920 r.⁹⁸.

Świadczy to bowiem o uznaniu przez Federację Rosyjską faktu, iż Łotwa w 1940 r. nie upadła i nie doszło wówczas do zgodnej z prawem międzynarodowym jej inkorporacji przez ZSRR. W przeciwnym razie w 1940 r. doszłoby do zmniejszenia się liczby stron tej umowy do jednej, czy to poprzez upadek Łotwy i nie przejęcie jej praw i obowiązków wynikających z tej umowy przez żadne państwo, czy to poprzez przystąpienie ZSRR do tej umowy po stronie Łotwy, jako jej sukcesora⁹⁹, a co za tym idzie, w obu przypadkach do wygaśnięcia tego traktatu.

Stanowisko Federacji Rosyjskiej w tym przedmiocie nie jest jednak konsekwentne. Nie uznaje ona na przykład skutków terytorialnych wynikających z radziecko-estońskiego traktatu pokojowego z 2.02.1920 r. Na tym gruncie interesująca była – sformułowana jeszcze przed uznaniem niepodległości państw bałtyckich przez ZSRR – propozycja premiera Estonii A. Taranda, iż państwo to gotowe jest zrzec się roszczeń do terytorium utraconego w wyniku decyzji ZSRR o zmianach granic między jego republikami związkowymi, o ile uzna on traktat za pozostający w mocy¹⁰⁰. Federacja Rosyjska bowiem konsekwentnie odrzucała roszczenia Litwy, Łotwy i Estonii do zwrotu terytoriów, które po ich aneksji zostały „przeniesione” z Łotewskiej SRR i Estońskiej SRR do Rosyjskiej SFRR¹⁰¹.

⁹⁸ Za tamże, s. 114.

⁹⁹ ZSRR nie mógł być sukcesorem państw bałtyckich ze względu na to, iż jego status był jedynie statusem okupanta. Jednocześnie nigdy nie określił się on jako sukcesor prawnomiędzynarodowych uprawnień i obowiązków tych państw. Tamże, s. 200.

¹⁰⁰ D.A. LÖBER, *Compensation and Restitution Claims Under International Law Relating to Estonia, Latvia and Lithuania. A Collection of Selected Postwar Materials*, Hamburg 1990, s. 7 i n.

¹⁰¹ Okręg Abrene oraz część okręgów Pieczory i Narwa. Łotwa uznała nowy przebieg granicy w 2007 r. Na temat sporów terytorialnych między Federacją Rosyjską i państwami bałtyckimi por. S. WOJCIECHOWSKI, *Napięcia i konflikty w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Spory i konflikty międzynarodowe. Aspekty prawne i polityczne*, red. W. MALENDOWSKI, Wrocław 2000, s. 385.

Na tym gruncie formułowane były wątpliwości ze strony rosyjskiej. Przykładowo, W. Trofimow stwierdzał, iż „należy wychodzić z ukształtowanej obiektywnej rzeczywistości, nie stawiając pod wątpliwość skutków dawnych wydarzeń historycznych, sprawiedliwych czy niesprawiedliwych. Mówiąc wyraźniej, znaczny upływ czasu (*srok dawnosti*) pozwala wątpić, iż trzy państwa (bałtyckie – przyp. K.K.) są prawnymi kontynuatorami przedwojennych Litwy, Łotwy i Estonii”¹⁰².

Istnieją dwie możliwości. Albo państwa bałtyckie w 1940 r. upadły¹⁰³, albo też istniały one nadal w trakcie okupacji, nie mogąc jednak wykonywać atrybutów swojej państwowości i podmiotowości prawnomiędzynarodowej. W świetle niezgodności ich przyłączenia do ZSRR z prawem międzynarodowym oraz faktem, iż upadek państwa przerywa jego ciągłość – uznaną w odniesieniu do państw bałtyckich na forum międzynarodowym – oraz biorąc pod uwagę konsekwencje doktryny Stimsona, za właściwe należy uznać to drugie rozwiązanie.

W kontekście tego problemu L. Antonowicz postawił ciekawe pytanie: „jak długo taki rozdział między prawem międzynarodowym a rzeczywistością międzynarodową może istnieć?”¹⁰⁴. Autor ten przyznaje wprawdzie prymat zasadzie *ex iniuria ius non oritur* nad zasadą *ex factis ius oritur*, stwierdza jednak, że „zarazem trzeba zgodzić się z koniecznością legalizacji w stosunkach międzynarodowych niektórych stanów, które pierwotnie były bezprawne”¹⁰⁵. Dodaje przy tym, iż: „W przeciwnym razie prawo międzynarodowe mogłoby przekształcić się w idealny system norm pozbawionych związków z życiem międzynarodowym”¹⁰⁶.

Prawo międzynarodowe nie zawiera oczywiście normy określającej takie granice czasowe. Także K. Marek – przyznając w tym zakresie prymat zasadzie efektywności – pisała, iż nieuznawanie aneksji nie może w praktyce nie mieć granic czasowych. Dodawała jednak, że nie odnosi się to do *casusu* państw bałtyckich¹⁰⁷. Z kolei autorzy rosyjscy

¹⁰² W. N. TROFIMOW, *op. cit.*, s. 78.

¹⁰³ Por. J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 195.

¹⁰⁴ Recenzja, *op. cit.*, s. 148.

¹⁰⁵ L. ANTONOWICZ, *Tożsamość...*, s. 9.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Por. K. MAREK, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, Geneva 1954.

mają w tym przedmiocie przeciwne zdanie. W. Trofimow uznał, jak już wskazano, że skoro od czasu zajęcia terytoriów państw bałtyckich przez ZSRR minęło zbyt wiele czasu, nie można ich uznawać za podmioty tożsame z przedwojennymi państwami bałtyckimi. Dlatego też – zdaniem tego autora – w oderwaniu od „wydarzeń historycznych, sprawiedliwych lub niesprawiedliwych” należało po rozpadzie ZSRR brać pod uwagę ówczesną rzeczywistość¹⁰⁸.

Trzeba jednak pamiętać, że prawo międzynarodowe nie zna, co do zasady, przedawnienia. Roszczenia przestają istnieć, gdy wszyscy zainteresowani – nawet milcząco – zgodzą się, że one już nie istnieją. Pierwszy uczony, który już w XIV w. opracował teorię *postliminium* na gruncie prawa rządzącego stosunkami między państwami, czyli B. Ayala, wskazywał, że upływ czasu, na jaki pozostawione dobra były we władaniu nieprzyjaciela, nie wpływa na możliwość zastosowanie tej instytucji. Autor ten dodawał, iż „państwo przywrócone na podstawie *postliminium* ... przedstawia się jako to samo (państwo – przyp. K.K.), posiadające te same prawa i to samo stanowisko, które miało przedtem”¹⁰⁹.

Jak wskazuje L. Antonowicz: „Dla określenia istnienia państw w czasie, w nauce używane są dwa terminy: tożsamość i ciągłość. Ich wzajemny stosunek ujmowany jest różnie. Według jednej koncepcji przerwanie ciągłości definitywnie niszczy tożsamość państwa i jego „zmarłychwstanie jako podmiotu prawa międzynarodowego nie jest możliwe, natomiast według innej, dopuszczalna jest rozdzielność tych elementów, gdyż państwo może być tożsame z państwem, względem którego ciągłość została na jakiś czas przerwana”¹¹⁰.

L. Antonowicz przychyliła się do pierwszej koncepcji¹¹¹. Z kolei, J. Sozański skłania się do drugiej¹¹². Bardziej przekonująca jest jednak koncepcja pierwsza. Także w przypadku państw bałtyckich należy uznać, że ich ciągłość prawnomiędzynarodowa nie została przerwana.

¹⁰⁸ W. N. TROFIMOW, *op. cit.*, s. 78.

¹⁰⁹ B. AYALA, *Et exercitus Regii apud Belgas supremi iurici. De iure et officii bellicis et disciplina militari libri III*, Antwerpiae 1597 – cyt. za J. SONDLEM, *op. cit.*, s. 23.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Autor ten wyraża taki pogląd, stwierdzając jednocześnie, iż obie koncepcje należy uznać za uprawnione. Tamże.

¹¹² J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 101 i 198-199.

Mimo, że wykonywanie przez nie atrybutów państwowości było bardzo ograniczone, a wręcz sprowadzone prawie do zera (nieformalne kontynuowanie działalności przez kilka przedstawicielstw za granicą), jako idealne byty prawne zachowały one jednak swoje istnienie i podmiotowość prawnomiędzynarodową¹¹³.

Jest to konstrukcja bliska rzymskiego *postliminium*, gdy człowiek nadal żyje, ale, popadając w obcą niewolę wojenną, traci obywatelstwo rzymskie oraz przymiot osoby wraz ze zdolnością prawną i zdolnością do czynności prawnych. Gdy wolność odzyskuje, przywrócony zostaje też jego poprzedni status prawny. Rozwiązania antyczne zakładały jednak, co do zasady, zgodność popadnięcia w taką niewolę z prawem. Odpowiadano w ten sposób na zaistnienie stanu faktycznego niezależnego od państwa rzymskiego. W przypadku prawa międzynarodowego mówimy zaś o działaniach bezprawnych pozbawiających państwa ich podstawowych uprawnień.

W tym kontekście należy przypomnieć, iż zarówno L. Antonowicz, jak i J. Sozański uważają obecne państwa bałtyckie za prawnomiędzynarodowych kontynuatorów przedwojennych państw bałtyckich¹¹⁴. Stanowisko takie prezentują także W. Czaplński i A. Wyrozumska, którzy wskazują, iż są to państwa identyczne¹¹⁵.

Przyjęcie takiej konstrukcji prawnej nie tworzyło dla państw bałtyckich wyłącznie samych uprawnień. Na gruncie tym powstał m.in. problem dotyczący legalności pozostawiania przez pewien czas na ich terytoriach wojsk b. ZSRR (Federacji Rosyjskiej). Należy oczywiście odrzucić uzasadnienia polegające na twierdzeniu, że nie szkodziły one tym państwom, ponieważ samolot wojskowy może przelecieć przez ich terytoria w ciągu kilku minut, a wojska lądowe przejść w kilka godzin. Autor takiego stwierdzenia, rosyjski dyplomata W. Trofimow w tekście *Rossija-Pribaltika: Kak žit' dal'szie?*, pisząc o pozostawianiu wojsk rosyjskich na terytoriach państw bałtyckich, dodawał także, iż przecież: „nie zamierzają one zagrażać bezpieczeństwu tych państw”. Stwierdzał również, iż niektóre państwa mają określone korzyści ze

¹¹³ Por. tamże, s. 101 i 198-199.

¹¹⁴ Recenzja, *op. cit.*, s. 148.

¹¹⁵ W. CZAPLIŃSKI, A. WYROZUMSKA, *op. cit.*, s. 308-309.

stacjonowania na ich terytoriach obcych wojsk ze względu na pobieranie opłat za świadczenie na ich rzecz usług oraz rozwiązywania w ten sposób problemów związanych z bezrobociem. Dodawał nawet, że to „państwo wysyłające wojska popada w określoną zależność od państwa przebywania”. Z powyższych tez autor ten wyciągnął wniosek, iż państwa bałtyckie – żądające opuszczenia przez te wojska ich terytoriów – nie są zainteresowane normalizacją stosunków z Federacją Rosyjską. Nie siląc się na kontrargumentację, stwierdzę jedynie, że tezy te zostały w tym miejscu przytoczone tylko dlatego, iż zostały one opublikowane w wydawnictwie MSZ Federacji Rosyjskiej przez osobę, która podpisała się pod tym tekstem jako pracownik Departamentu Prawnego MSZ Federacji Rosyjskiej i kandydat nauk prawnych¹¹⁶.

W tym kontekście istotnym problemem było to, czy w dalszym ciągu obowiązywały traktaty o pomocy wzajemnej zawarte przez ZSRR z państwami bałtyckimi w 1939 r. Przewidywały one m.in. prawo ZSRR do posiadania baz wojskowych na terytoriach tych państw. D. A. Löber twierdził, iż pozostają one w mocy, nie wspominając jednocześnie o problemach związanych z agresją, okupacją i aneksją¹¹⁷.

Obecnie, biorąc pod uwagę fakt, iż wyjście wojsk Federacji Rosyjskiej z Łotwy i Estonii nastąpiło na podstawie traktatowej, które to porozumienia mówią o wycofaniu, a więc zakończeniu stacjonowania wojsk rosyjskich w tych państwach, niewątpliwie nie istnieje już ich zobowiązanie państw do utrzymywania na swoich terytoriach baz rosyjskich sił zbrojnych. Także wycofanie się wojsk rosyjskich z Litwy

¹¹⁶ W. N. TROFIMOW, *op. cit.*, s. 76. We wprowadzeniu do rozdziału, w którym opublikowano ten tekst, znalazło się stwierdzenie, iż czasem zamieszczone w nim poglądy nie muszą być zgodne z oficjalną linią MSZ FR.

¹¹⁷ D.A. LÖBER, *Die baltischen Staaten vor völkerrechtlichen Problemen: Kontinuität oder Staatennachfolge in bezug auf Staatesverträge. Staatseigentum und Staatsschulden*, Köln 1992, s. 26-30. Analogiczne stanowisko zostało także zaprezentowane w opracowaniu *Succession to a State of Latvian Nation in German Law of Conflict. A Case of Study*, [w:] 'Res Baltica'. *A collection of essays in honor of the memory of Alfred Bilmanis (1987-1948)*, red. A. SPRUDZS, A. RUSIS, Leyden 1968, s. 7 i n. – za J. SOZAŃSKIM, *International....* s. 203-204.

tworzy sytuację, w której uprawnienie strony rosyjskiej do ich stacjonowania w tym państwie wygasło¹¹⁸.

Państwa bałtyckie nie uważają się za sukcesorów ZSRR. Nie można ich uznać za takie, biorąc pod uwagę to, że ich terytoria w świetle prawa międzynarodowego nie znajdowały się w składzie ZSRR, a jedynie pozostawały pod okupacją tego państwa¹¹⁹. Stanowisko takie prezentował m.in. Z. Galicki. Wskazywał, iż: „Użycie siły lub okupacja – zgodnie z prawem międzynarodowym – wyklucza traktowanie trzech państw nadbałtyckich jako sukcesorów prawnomiędzynarodowych byłego ZSRR”¹²⁰.

Jednocześnie w praktyce szereg porozumień zawartych przez ZSRR lub radzieckie republiki nadbałtyckie było nadal wykonywanych. Dotyczyło to zwłaszcza umów resortowych, np. z zakresu edukacji, pomocy medycznej oraz współpracy naukowej i naukowo-technicznej. Przykładowo, studenci wysłani przez strony w oparciu o stare umowy nadal pozostawali przez przewidziany w nich okres. Jak w 1993 r. wskazał Z. Galicki, „w praktyce, na przykład, Litwa złożyła oświadczenie, analogiczne do Ukrainy i Białorusi, co do respektowania zobowiązań byłego ZSRR, gdy będą one zgodne z jej konstytucją oraz interesami. Faktyczna chęć realizacji tego oświadczenia, złożonego w początkowym okresie po odzyskaniu przez Litwę niepodległości, budzi jednak obecnie istotne wątpliwości. [...] Należy jednak podkreślić, że państwa bałtyckie w stosunkach z Polską nadal w praktyce realizują niektóre umowy zawarte przez były ZSRR, jak na przykład w dziedzinie ochrony zdrowia”¹²¹. Oczywiście z czasem były one zastępowane nowymi porozumieniami. Z kolei w trakcie wizyty w Estonii, która miała miejsce na przełomie października i listopada 1991 r., minister spraw zagranicznych Finlandii P. Väyrynen oświadczył, że

¹¹⁸ Por. J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 111, 196 i 201.

¹¹⁹ Sukcesji państw bałtyckich po ZSRR nie uznaje m.in. J. SOZAŃSKI. Por. tenże, *International...*, s. 201.

¹²⁰ Z. GALICKI, *Opinia w sprawie statusu prawnomiędzynarodowego Wspólnoty Niepodległych Państw oraz stosunku państw powstałych na terytorium byłego ZSRR do praw i obowiązków międzynarodowych ich poprzednika*. Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu RP, Opinia nr 010954, Warszawa, 2 marca 1993 r., s. 4.

¹²¹ Tamże, s. 5.

państwo to będzie stosowało artykuły dotyczące Estonii, znajdujące się w umowach zawartych przez Finlandię i ZSRR. Działanie to nie spotkało się ze sprzeciwem Estonii¹²². Jak wskazuje R. Müllerson: „W praktyce jest bardzo trudno negocjować normy i zdarzenia prawne, które miały miejsce w okresie po 1940 r. Dlatego (m.in. – przyp. K. K.) Estonia i Finlandia uzgodniły, że będą stosować niektóre umowy zawarte pomiędzy Finlandią a ZSRR. [...] *Restitutio ad integrum* po pozostawaniu przez ponad 50 lat w granicach innego państwa jest fikcją...”¹²³. Biorąc jednak pod uwagę, to że państwa bałtyckie nie są sukcesorami ZSRR, działania te należało uznać za ich jednostronną lub uzgodnioną z zainteresowanymi państwami decyzję, niewynikającą z ich zobowiązań prawnomiędzynarodowych¹²⁴.

Należy jednak zaznaczyć, iż w takich przypadkach, podobnie jak w przypadku podziału wagonów towarowych ZSRR, państwa bałtyckie każdorazowo zastrzegały, że wykonywanie przez nie praw lub obowiązków ZSRR wynika nie z sukcesji, a z nowych porozumień. Mimo pewnych niekonsekwencji ze strony samych państw bałtyckich (np. wysuwanie i realizowanie praw wynikających z roszczeń w stosunku do terytoriów, które nie wchodziły w ich skład do 1940 r., tj. do Ziemi Wileńskiej i morza terytorialnego o szerokości 12 mil oraz stosowania niektórych umów zawartych przez ZSRR) należy uznać je jednak za podmioty tożsame z tymi, które powstały w latach dwudziestych XX wieku¹²⁵.

Państwa bałtyckie w odniesieniu do uniwersalnych umów międzynarodowych zawartych przez ZSRR nie widziały konieczności ani moż-

¹²² *Finnish foreign minister visits Estonia*, «The Baltic Independent» z 8-14 listopada 1991 r., s. 1.

¹²³ R. MÜLLERSON, *The continuity and succession of states, by reference to the former USSR and Yugoslavia*, «International Comparative and Law Quarterly» 1993, s. 473 i n.

¹²⁴ Por. *Estonia Free and Independent*, Tallin 1994, s. 60 i n.; D.A. LÖBER, *Die baltischen Staaten...*, s. 26 i n.; J. SOZAŃSKI, *International...*, s. 140 i 196.

¹²⁵ Na temat prawnomiędzynarodowego statusu Ziemi Wileńskiej por. W. CZAPLIŃSKI, A. WYROZUMSKA, *op. cit.*, s. 186-187; K. KARSKI, J. KLIMEK, *Prawnomiędzynarodowe aspekty włączenia Ziemi Wileńskiej w skład II RP*, Warszawa 2000; K. KARSKI, J. KLIMEK, *Przynależność państwowa Ziemi Wileńskiej*, «Polityka Wschodnia» 1/2000, s. 143-170.

liwości sukcesji. Do umów takich przystępowały jako nowe państwa. Przykładowo, w ten sposób 14.04.1992 r. Łotwa dokonała akcesji do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. oraz Międzynarodowego Paktu Praw Ekonomicznych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 r. Analogicznie postąpiły Litwa – 20.11.1991 r. i Estonia – 21.10.1991 r. Akcesja tych państw do konwencji o zakazie i karaniu zbrodni ludobójstwa z 1948 r. dokonała się w przypadku tych państw odpowiednio: 14.04.1992 r., 1.02.1996 r. i 21.10.1991 r.

W 1991 r. Estonia przystąpiła do konwencji wiedeńskiej o sukcesji państw w odniesieniu do traktatów z 1978 r. Deklaracji takiej nie złożyły Litwa i Łotwa. Jak zauważa J. Sozański, działania te nie miały jednak wpływu na dalszą praktykę traktatową Estonii w omawianym zakresie¹²⁶. Jest to o tyle zrozumiałe, że państwo te nie uznaje się za sukcesora ani ZSRR, ani Estońskiej SRR. W tej sytuacji przystąpienie Estonii do konwencji wiedeńskiej z 1978 r. może być rozumiane jedynie jako zamiar stosowania jej przepisów do umów międzynarodowych zawartych przez to państwo z innymi państwami, w odniesieniu do których może dojść do sukcesji ich traktatów oraz uprawnień i zobowiązań prawnomiędzynarodowych.

Problem obowiązywania umów międzynarodowych, zawartych przez państwa bałtyckie do 1940 r., jest regulowany na podstawie porozumień dwustronnych, zawieranych z zainteresowanymi państwami w oparciu o zasady kontynuacji i *pacta sunt servanda*. Jednocześnie w przedmiocie tym wydano generalne akty jednostronne. Rada Najwyższa Republiki Łotewskiej postanowieniem z 5.01.1993 r. uznała, iż porozumienia wielostronne zawarte przez to państwo do 1940 r. pozostają w mocy. Jednocześnie stwierdziła, że z umów międzynarodowych zawartych przez ZSRR w czasie, gdy Łotwa była okupowana przez to państwo, nie wynikają dla niej żadne zobowiązania¹²⁷. Oznacza to odrzucenie sukcesji umów międzynarodowych zawartych przez ZSRR.

Według J. Sozańskiego uznanie w przypadku państw bałtyckich kontynuacji traktatów nie oznacza automatycznego kontynuowania praw

¹²⁶ SOZAŃSKI, *International...*, s. 194.

¹²⁷ Tamże, s. 141.

i obowiązków z nich wynikających ze względu na nowe wyznaczniki, nowy kontekst oraz na nowe lub inne rozwiązania traktatowe. Często mogą one uniemożliwiać ich wykonywanie lub czynić je niecelowym. Wskazuje on, iż okoliczności te wymagają dokonania przeglądu tych umów międzynarodowych. Tak też się stało¹²⁸.

W trakcie wspomnianej już wizyty fińskiego ministra spraw zagranicznych P. Väyryнена w Estonii, która miała miejsce na przełomie października i listopada 1991 r., oświadczył on, iż oba państwa doszły wówczas do porozumienia, że z przedwojennych umów estońsko-fińskich pozostaje w mocy jedynie traktat o wymianie kulturalnej. Pozostałe porozumienia wymagają natomiast dostosowania do nowych okoliczności¹²⁹.

Problem obowiązywania umów dwustronnych został uregulowany również w polsko-łotewskiej deklaracji z 23.02.1994 r. Stanowiła ona o kontynuacji i potwierdzeniu obowiązywania umów międzynarodowych zawartych przez oba państwa w latach 1922-1938. Część umów została na mocy tej deklaracji wyłączona spod tej regulacji. Postanowiono, że strony dokonają ich przeglądu pod kątem utrzymania lub modyfikacji. Strony porozumiały się także co do potrzeby zawarcia w przyszłości nowego porozumienia, które rozstrzygnie status umów, których obowiązywanie nie zostało w tej deklaracji potwierdzone. Ustalono wówczas, iż umowy takie nie obowiązują. Kolejna umowa dotycząca tego problemu została zawarta w 1997 r. Jest to polsko-łotewskie porozumienie w sprawie umów dwustronnych zawartych w latach 1922-1938¹³⁰. Stwierdzono w nim, iż Republika Łotewska jest kontynuatorem w odniesieniu do umów zawartych w latach 1922-1938, a umowy dwustronne zawarte między Polską a ZSRR nie mają zastosowania w stosunkach polsko-łotewskich. W porozumieniu tym wskazano imiennie dwie umowy z okresu międzywojennego, które pozostawiono w mocy do czasu, kiedy zostaną zastąpione przez nowe akty, oraz czternaście umów, które traciły moc z dniem wejścia tego porozumienia w życie.

¹²⁸ Tamże, s. 200-201.

¹²⁹ *Finnish foreign minister visits Estonia, op. cit.*, s. 1.

¹³⁰ Dz.U. z 1997 r. Nr 127, poz. 819.

6. PODSUMOWANIE

Terytoria państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) z punktu widzenia prawa międzynarodowego nie były częścią terytorium ZSRR. Były one terytoriami okupowanymi przez ZSRR. W związku z powyższym odzyskanie przez te państwa niepodległości w 1991 r. nie mogło być aktem secesji, a stanowiło ono przywrócenie stanu zgodnego z prawem międzynarodowym, zakończenie nielegalnej okupacji.

Nadbałtyckie republiki związkowe ZSRR (Litewska SRR, Łotewska SRR i Estońska SRR) były radzieckimi jednostkami podziału administracyjnego terytoriów okupowanych. To ich organy – będące zarazem organami ZSRR – ogłosiły niepodległość państw bałtyckich (Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej i Republiki Estońskiej). Jakkolwiek bardzo pomogło to w jej uzyskaniu, istotna jest jednak w tym przypadku efektywność. Gdyby niepodległość tych państw proklamowały inne podmioty i doprowadziłyby one do wykształcenia się władzy suwerennej, to państwa te także by odzyskały niepodległość. Z kolei, gdyby działania organów nadbałtyckich republik związkowych ZSRR nie nosiły znamion efektywności, to do takiego odzyskania niepodległości by nie doszło.

Biorąc pod uwagę kontynuację państwowości państw bałtyckich sprzed 1940 r., należy stwierdzić, że ustanowienie ich nowych – po pięćdziesięcioletniej przerwie – rządów odbyło się w sposób nieprzewidziany w ich konstytucjach. W związku z tym uznanie odzyskania przez nie niepodległości było jednocześnie uznaniem rządów.

Państwa bałtyckie nie są sukcesorami ZSRR. Nie są one także sukcesorami bądź kontynuatorami prawnomiędzynarodowej podmiotowości podmiotów prawa międzynarodowego, jakimi były republiki nadbałtyckie. Są one natomiast kontynuatorami prawnomiędzynarodowej podmiotowości państw bałtyckich, na które w 1940 r. ZSRR dokonał agresji. Stosunek ten ma miejsce mimo pozostawiania ich terytoriów przez 50 lat pod okupacją tego państwa. W tym czasie istniały one jako idealne byty prawne. Przez analogię do prawa rzymskiego można powiedzieć, że pozostawały wówczas w niewoli i nie wykonywały żadnych atrybutów przynależnych podmiotowi prawa.

J. Sondel – w swoim opracowaniu dotyczącym współczesnych aspektów *postliminium* – wskazuje, iż: „Tylko naród podbity siłą ma prawo do powrotu do dawnej sytuacji prawnej i tylko taki naród odzyskuje swoje prawa. Podbicie natomiast następuje wówczas, gdy naród nie wyrazi zgody na utratę niepodległości, a więc gdy brakuje traktatu albo gdy został on zawarty pod przymusem”¹³¹. Państwa bałtyckie były ofiarami radzieckiej agresji, uległy groźbie użycia siły zbrojnej. W doktrynie wskazuje się także na okoliczność, iż tradycja niepodległościowa podbitego narodu musi trwać. Nie może on pogodzić się z utratą państwowości. Stan zależności musi być utrzymywany metodami siłowymi¹³². Takimi narodami byli m.in. Litwini, Łotysze i stończycy. Naród, a zatem ludność, która może wykreować na pewnym terytorium władzę najwyższą, jest potencjalnym nośnikiem państwowości. Teza ta brzmi w dzisiejszych czasach o wiele mocniej niż w przeszłości, gdyż pierwszym prawem człowieka, o którym mowa w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r., jest prawo narodów do samostanowienia¹³³.

¹³¹ J. SONDEL, *op. cit.*, s. 29.

¹³² S. Hubert, *Odbudowa...*, s. 6. Wszelkie – nawet formalnie zgodne z radzieckim prawem konstytucyjnym – przejawy realizacji prawa republik związkowych do swobodnego wystąpienia z ZSRR były natychmiast stanowczo tłumione, a osoby działające na rzecz niepodległości państw bałtyckich surowo karane. Młody Łotysz, który w 1959 r. powołując się na art. 15 Konstytucji Łotewskiej SRR z 1940 r. zbierał podpisy pod petycją o dokonanie przez Łotwę secesji z ZSRR został aresztowany, a następnie skazany na 15 lat łagru. Prokurator żądał kary śmierci. A. SLIDE, *Resistance Movement in Latvia*, Stockholm 1972, s. 30, za H.-J. UIBOPUU, *Self-determination in the Soviet Union*, [w:] *Self-determination in Europe: Proceedings of an international workshop held at the Akademie Graz, July 5-6, 1989*, red. K. GINTHER, H. ISAK, Wien-Köln-Weimar 1991, s. 117. Nie można również zapominać, co już wcześniej odnotowano, iż swobodne wystąpienie republiki związkowej z ZSRR nie było możliwe także w epoce *perestrojki* i *glasnosti*. Przekonały się o tym Litwa, Łotwa i Estonia na początku 1991 r., gdy takim zamiarom przeciwstawiono interwencje oddziałów sił zbrojnych i milicji ZSRR. Por. *The Baltic States. A Reference Book*, Tallin-Riga-Vilnius 1991, s. 7 i n.

¹³³ „Wszystkie narody mają prawo do samostanowienia. Z mocy tego prawa swobodnie określają one swój status polityczny i swobodnie zapewniają swój rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny”. Art. 1 ust. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, zał.).

Przykład państw bałtyckich pokazuje, że *ius postliminii* jest trwałym elementem porządku prawnomiędzynarodowego. Litwa, Łotwa i Estonia mogły nawet na 50 lat utracić niepodległość, a następnie wróciły jako państwa do społeczności międzynarodowej. Są też uznawane za państwa identyczne z tymi, które zostały w czasie II wojny światowej anektowane przez ZSRR. Kontynuują zatem całokształt praw i obowiązków posiadanych do 1940 r. Ich zakres może być oczywiście następnie zmieniany na bieżąco w oparciu o zwykłe instrumentarium prawa międzynarodowego.

‘IUS POSTLIMINII’ AS THE GROUNDS FOR THE RECOGNITION OF CONTINUITY
BETWEEN THE PRE-WAR AND THE PRESENT-DAY BALTIC STATES

Summary

Postliminium was applied to describe the status of a Roman citizen who was taken captive during a war and then regained his freedom. If he managed to return from captivity, then the moment he crossed the border of the Roman state, legally his rights and legal relationships were restored (though with some exceptions). This institution has become part of international law and has developed a life of its own. Hardly anyone remembers the Roman origins of many legal constructs, though they are still in force. This is the strength of Roman law.

One of the examples of the application of Roman law constructs may be observed in the Baltic States, which were annexed by the USSR in 1940. Due to the change in international law which occurred at the turn of the 1920s and 30s in outcome of the Briand-Kellogg Pact, the acquisition of territory as a result of the use of military force in contravention of its provisions was no longer admissible.

In 1991 the Baltic States regained their independence. By proclaiming it, they took the position that they were continuing their inter-war statehood and that all the international agreements they had concluded until 1940 were still valid. The present-day Baltic States are not regarded as legal successors of the USSR. This means that a state

conforming to international law has been restored and an end put to an illegal occupation.

The example of the Baltic States shows that *ius postliminii* is a permanent feature of the international legal order. Lithuania, Latvia, and Estonia may have lost their independence for 50 years, but subsequently they returned as states to the international community. They are regarded as identical with those states which were annexed during the Second World War by the USSR. They have been restored and continue to exercise all the rights and obligations they had before 1940.

Słowa kluczowe: upadek państwa, odzyskanie niepodległości, *ius postliminii*

Keywords: fall of the state, restoration of independence, *ius postliminii*